

**Міністерство освіти і науки України
Одеський державний екологічний університет**

І.Т. Русєв, Т.А. Сафранов

ЕКОЛОГІЧНИЙ ТУРИЗМ

**Конспект лекцій для студентів спеціальності
“Екологія та охорона навколишнього середовища”
(спеціалізація “Екологія рекреаційного і курортного господарства”)**

Одеса –2005

ББК 28.081:75.81

Р 88

УДК 504.5

Друкується за рішенням Вченої ради Одеського державного екологічного університету (протокол № від 2004 р.)

І.Т. Русев, Т.А. Сафранов. Екологічний туризм. Конспект лекцій для студентів спеціальності “Екологія та охорона навколишнього середовища” (спеціалізація “Екологія рекреаційного і курортного господарства”). – Одеса: Вид-во “Екологія”, 2005. – 118 с.

В конспекті лекцій висвітлені проблеми екологічного туризму – сфери туризму, яка динамічно розвивається. Розглянуті основні етапи становлення і формування понятійно-термінологічного апарату у сфері екологічного туризму, ресурси для розвитку екологічного туризму, вплив еколога-туристичної діяльності на стан довкілля, принципи організації і маркетингу в екологічному туризмі, перспективи розвитку екологічно орієнтованих форм рекреаційно-туристичної діяльності в регіонах України.

Конспект лекцій може бути використаний студентами спеціальності “Екологія та охорона навколишнього середовища” (спеціалізації “Екологія рекреаційного і курортного господарства”) при вивченні дисципліни “Екологічний туризм”, а також усіма зацікавленими у розвитку екологічного туризму.

З М І С Т

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОТУРИЗМУ.....	8
1.1 Стислий огляд розвитку туризму.....	10
1.2 Світовий досвід розвитку екологічного туризму.....	12
2 ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГЕОГРАФІЇ	15
2.1 Еволюція понять і визначень у сфері екологічного туризму.....	20
2.2 Принципи сталого розвитку туризму.....	23
3 КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТУРИЗМУ.....	29
3.1 Ознаки класифікації туризму.....	30
3.2 Агротуризм (зелений туризм).....	35
3.3 Екологічний туризм.....	37
4 РЕСУРСИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ	44
4.1 Заповідні території - ресурси екотуризму.....	44
4.2 Етика і основні заповіді екотуризму.....	55
4.3 Екологічна освіта і виховання за допомогою еколого-туристичної діяльності.....	57
5 НАСЛІДКИ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	63
5.1 Вплив еколого-туристичної діяльності на рослинність.....	65
5.1 Вплив еколого-туристичної діяльності на тварин.....	67
5.3 Управління процесами впливу на стан довкілля, суспільство й економіку.....	68
6 ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І ВИКОНАННЯ ЕКОТУРИВ.....	73
6.1 Визначення цільових груп.....	74
6.2 Критерії якості туристських об'єктів.....	76
6.3 Охорона природних і культурно-історичних ресурсів.....	80
7 МАРКЕТИНГ У ЕКОТУРИЗМІ.....	83
7.1 Індустрія екотуризму і туристські ринки.....	84
7.2 Екологічна інформація в рекламі, торгові марки і знаки.....	91

8 РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ.....	94
8.1 Залучення й участь місцевих співтовариств у екотуристському процесі.....	94
8.2 Шляхи залучення територіальних громад до розвитку екотуризму.....	95
8.3 Роль неурядових організацій у розвитку екотуризму.....	97
9 ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	99
9.1 Передумови розвитку екотуризму в Україні	100
9.2 Стратегічні основи розвитку екотуризму	104
9.3 Наукове забезпечення розвитку екотуризму.....	106
9.4 Удосконалювання системи підготовки кадрів для екотуризму.....	107
9.5 Екотуризм - сприятлива можливість для Азово-Чорноморського регіону України	109
ВИСНОВКИ.....	114
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	116

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НПС - навколишнє природне середовище
ЕС- екосистема
ПР – природні ресурси
ПУ – природні умови
РР – рекреаційні ресурси
ПС – природна система
ВБУ – водно-болотні угіддя
ВВП – валовий внутрішній продукт
ОРП – оздоровчо-рекреаційний потенціал
РП - рекреаційний потенціал
ТРС - територіальна рекреаційна система
ЗР- забруднювальна речовина
ШР – шкідлива речовина
ЕТ - екологічний туризм
ПЗФ – природно-заповідний фонд
ЗТ – заповідна територія
РЛП – регіональний ландшафтний парк
СКК - санаторно-курортний комплекс
ГІС – географічна інформаційна система
СР – сталий розвиток
ОВНС - оцінка впливу на навколишнє середовище
ВТО (WTO) - Всесвітня туристська організація
IUCN - Міжнародна спілка по охороні природи
ЗМІ - засоби масової інформації

ВСТУП

Зростання авторитету міжнародного туризму, його економічну, політичну та соціальну значущість у житті сучасного суспільства визнають уряди більшості країн світу. Аналізуючи виступи фахівців у галузі туристичної індустрії - цього “феномена ХХ століття”, слід відзначити виняткову важливість для держави стабільного туристичного сектора економіки. Та в умовах глобалізації, крім економічних завдань, перед рекреаційно-туристичною індустрією постає низка екологічних проблем, вирішення яких вимагає нового погляду на туризм. Туризм є екологічно чистою галуззю і не обов’язково супроводжується катастрофічними наслідками; проте і тут існує потенційна небезпека як для природного, так і для культурного середовища.

Стабільний інтенсивний розвиток туристичної галузі можна пояснити двома основними причинами: соціальна - підвищення життєвих стандартів і збільшення часу для відпочинку працюючого населення; економічна – туризм є галуззю, в якій при відносно малих витратах можна отримати високі прибутки. Дуже важливі ресурси галузі – природні *екосистеми* (ЕС) як такі, що є теоретично невичерпними і безкоштовними, не потребують видобування, переробки тощо.

На загальному фоні розпаду централізованої радянської системи туризму, що була однією з найбільших у світі, в Україні, як і у інших країнах СНД, відзначається зростання інтересу до розвитку природно-орієнтованих напрямків туризму. І як слідство, це збереження унікальності багатьох, раніше закритих для міжнародного туризму регіонів, а також інших факторів.

Слід зазначити, що спеціалізована наукова література, газетні і журнальні публікації поєднують усі природно-орієнтовані туристські маршрути і поїздки в основному під одним популярним терміном – *екологічний туризм* (ЕТ). Це невірно, оскільки багато видів спортивного відпочинку на природі, наприклад, полювання, сафари, за своїми цілями суперечать ідеї збереження ЕС і *навколишнього природного середовища* (НПС) у цілому і тому не можуть бути віднесені до ЕТ.

Відомо, що перехід до *сталого розвитку* (СР) на цей час стає одним із пріоритетних напрямів екологічної політики в багатьох країнах світу, а одним із засобів практичної реалізації концепції СР є екологічно-орієнтований туризм.

У світовій туристській практиці ЕТ звичайно визначається як різновид туризму, що забезпечує мінімальний вплив людини на НПС, таке використання *природних ресурсів* (ПР) і *природних умов* (ПУ), що залишає стан довкілля в незміненому стані для майбутніх поколінь. Екологічно орієнтовані форми туризму в країнах Африки, Південної Америки, Азії й Океанії, які розвиваються, є самою прибутковою галуззю економіки, вона

забезпечують основні фінансові надходження в бюджет. Одночасно ЕТ забезпечує зайнятість корінного населення, стимулює збереження унікальної традиційної культури і розвиток місцевих галузей господарства, сприяє розвитку інфраструктури найвіддалених районів.

Інтерес до ЕТ народився із поєднання попиту на дійсний туристичний досвід і зростання інтересу до охорони природи. У загальній структурі туризму ЕТ займає окрему нішу. Він включає такі види туризму, що узгоджуються з природними, культурними і соціальними цінностями і які пропагують взаємодію культури і природи. На думку багатьох західних експертів, головним для популяризації ЕТ є те, що він поєднує туризм і охорону природи, таким чином забезпечуючи економічні стимули охорони природи.

Формування і розвиток галузі ЕТ дозволить гармонійно з'єднати охорону НПС з економічним розвитком регіонів країни, у тому числі таких, що не володіють значимими ПР для розвитку промислового й аграрного секторів економіки.

У світі існує безліч альтернативних ринків туристських послуг з екологічною спрямованістю, що спираються на унікальні і незаймані ландшафти, розвинену інфраструктуру і високий рівень сервісу при низьких цінах, гарну транспортну доступність, забезпечених потужною інформаційно-рекламною підтримкою.

Необхідність розвитку ЕТ в Україні обумовлена і соціальним замовленням потребами населення в більш цілісному, системному підході до проблем здоров'я і використання вільного часу, створенню умов для здорового способу життя, екологічного і патріотичного виховання населення країни. Україна має великі можливості для розвитку ЕТ. Його основу складають унікальні ландшафтно-природні умови, численні архітектурні, історичні пам'ятники, культурна й етнічна спадщина народів, що населяли територію України в різні історичні епохи. Основою розвитку ЕТ, як і в інших країнах, може служити розвинена мережа унікальних природних ландшафтів і територій і об'єктів *природно-заповідного фонду* (ПЗФ). Необхідними сприятливими факторами розвитку ЕТ в Україні є соціальна і політична стабільність країни, її відкритість і готовність до співробітництва. Однак сам по собі, без дійсної і всебічної державної підтримки, ЕТ не зможе розвиватися.

1 ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОТУРИЗМУ

Якщо провести аналіз розвитку організованого туризму у світі, що зародився завдяки звеличуванню дикої природи, то слід зазначити, що в числі перших напрямків туризму були подорожі у світ дикої природи. У середині XIX ст. Томас Кук почав організовувати подорожі у Шотландські гори, які і на сьогоднішній день залишаються одними з останніх місць дикої природи в Європі. А в 1863 р. той же Томас Кук запропонував перше організоване сходження на гору Монблан. У чималому ступені таким подорожам сприяли американські, англійські і російські письменники-романтики, які прославляли красу дикої природи і чудовий світ альпійських верховин, полонин і лугів. І на американському континенті подорожі у світ дикої природи стали популярними після того, як мандрівники, дослідники і натуралісти опублікували записки про свої незвичайні пригоди під час експедицій у дику природу.

У Росії в другій половині XIX ст. велика увага приділяється екскурсійній діяльності у світ природи. У цей період набуває широкої популярності спілка аматорів природознавства з філіями в багатьох містах, Кримський гірський клуб, Кавказьке гірське товариство. У Росії широко поширюється гірський туризм. І так само, як в інших країнах світу, значну роль у залученні людей до пізнання визначних природних пам'яток зіграли знамениті вчені-натуралісти, письменники і мандрівники, які вивчали, описували і прославляли природні достоїнства Росії.

За всіх часів існували культури, що обожнюють природу і вважають людину її частиною. Таке відношення до природи, наприклад, характерне для Японії. У багатьох країнах світу існує ця ідея, так само як і ідея того, що подорожі у природу можуть бути використані в природоохоронній діяльності. Особливо цей напрямок став розвиватися в Америці в середині XIX ст.

Такий інтерес до природи, безумовно, сприяв вихованню патріотизму, почуття гордості за красу й унікальність феноменальних пам'яток природи. Багато хто з яких заповідних природних об'єктів були священними, перетворювалися на важливе джерело духовного збагачення, ставали місцем відправлення релігійних обрядів. Багато націй використовували образи природи у творах мистецтва, у музиці й ін. Природа, безсумнівно, чинила на людину оздоровчу дію. Тому таким природної здавалося прагнення увічнити кращі зразки природи і показати їхнім людям. Саме з цього прагнення історично виросла ідея створення національних парків, перший – Йеллоустонський - був створений ще в 1872 р.

Таким чином, перші подорожі й екскурсії у світ дикої природи, як і багато наукових експедицій по її дослідженню, показали, що дика природа

володіє величезною природною енергією і красою і з неймовірною притягальною силою заворожує всякого, хто побував у її неповторній аурі.

Походи в дику природу (в деяких місцях і сьогоднішнє паломництво), а також масове і нерегульоване відвідування чудових природних комплексів мало і свої негативні наслідки. Знищувалися рідкісні рослини, вирубувалися дерева, забруднювалися водойми, деградувалися ґрунти, зникали або значно скорочувалися багато видів не тільки екзотичних, але і звичайних диких тварин і ін. Особливо відчутними стали ці зміни в природних ЕС і ландшафтах з розвитком масового туризму в другій половині ХХ ст. У цей час, на зміну подорожам людей заможних приходив туризм для населення із середніми і навіть невисокими доходами, розвивається молодіжний туризм - піші і верхові походи, гірські сходження і гірськолижний спорт, сплави по ріках і ін. І в останні десятиліття ХХ ст. туризм у дику природу став займати одне з лідируючих місць у деяких країнах Північної і Південної Америки, Австралії, Центральної і Південної Африки. По суті, з початку 80-х років ХХ ст. починається відлік розвитку ЕТ і в СРСР.

Ці тенденції привели до виникнення і подальшого стрімкого зростання індустрії туризму. У туристичному бізнесі став зосереджуватися великий капітал, відбувалася концентрація виробництва, виникали готельні низки, виділялися туроператори і туристські консорціуми, будувалися туристичні центри. Великий капітал, вкладаючи значні кошти в розвиток туризму, вимагав одержання максимального прибутку, причому в найкоротший термін. При цьому природний ландшафт і місцеве населення враховувалися лише як передумови, як засіб для досягнення мети. Такий односторонньо орієнтований розвиток туризму, що одержав назву “жорсткого туризму”, негативно впливав на стан довкілля і соціокультурне середовище, на соціальну структуру місцевого населення. Переважно за цією схемою відбувався розвиток туризму в останні десятиліття .

Тим часом, серед фахівців туристського напрямку із середини 70-х рр. ХХ ст. критика “жорсткого туризму” зростала. І, зрештою, на гребені цієї критики формулюється поняття і філософія “м'якого туризму”.

У 1980-х рр. мексиканський економіст-еколог Гектор Цебаллос-Ласкурья запропонував термін “екологічний туризм”. Таким чином, майже одночасно й у Старому, і в Новому Світі було сформульоване уявлення про туризм, сумісний з екологічними і соціальними вимогами, тобто відповідальний перед природою, що сприяє її захисту, що підвищує екологічну культуру мандрівників, що виконує просвітницьку функцію, що дбайливо відноситься до традиційних культур і соціуму місцевого населення.

Офіційний статус у Новому Світі ЕТ одержав у 1990 р., а з ним і право скликання власного щорічного міжнародного симпозіуму,

створення власних некомерційних організацій для його підтримки. Екотуристичне суспільство зі штаб-квартирою у Вашингтоні служить центром розвитку дослідницької, інформаційної і стратегічної діяльності. Майже одночасно, у 1991 р., у Бонні спільними зусиллями численних природоохоронних організацій Німеччини, Швейцарії й Австрії був утворений союз “Екологічний туризм у Європі”.

У колишньому СРСР термін “екотуризм” уперше був використаний на Байкалу ще в 1985 р., коли Іркутське бюро міжнародного молодіжного туризму “Супутник” запропонувало на всесоюзний туристський ринок “Екотур по Кругобайкальській залізниці”. Тоді це викликало не лише запитання, але й критику.

З початку 1990-х рр. питаннями ЕТ усе частіше почали цікавитися московські й іркутські вчені. У 1993-1994 рр. у Берліні і на Байкалу пройшла серія російсько-німецьких конференцій по ЕТ, потім Всесвітній банк профінансував розробку “Генерального плану розвитку екотуризму в регіоні озера Байкал”; одночасно проекти по ЕТ на Байкалу здійснювали ряд американських організацій і організацій з інших країн (ESD, SIERRA CLUB, RALLEY INTERNATIONAL та ін.). Ведуться міжнародні проекти по ЕТ і сьогодні через програми TACIS і ін. Проблема ЕТ і екологізації рекреаційно-туристичної діяльності присвячуються науково-дослідні роботи, міжнародні семінари й конференції і т.д.

У результаті склалася ситуація, коли у нас сьогодні теорія занадто далеко відірвалася від практики ЕТ, оскільки на теорію (програми, проекти, конференції, семінари, НДР і т.д.) кошти знаходяться (не у нас, так за рубежом), а сама матеріально-технічна база ЕТ жевріє на більш, ніж скромних можливостях окремих ентузіастів.

1.1 Стислий огляд розвитку туризму

Туризм – це одна з найбільших і найдинамічних галузей світової економіки, на яку припадає майже 6% світового валового національного продукту (ВНП), 7% світових інвестицій і 5% усіх податкових надходжень

В даний час туризм у світі розвивається дуже динамічно і є самою розгалуженою індустрією у світі. За останнє десятиліття чисельність туристів у рамках міжнародного туристичного ринку збільшилася на 74,6%, обсяги прибутків від туризму зросли в 3 рази, а кількість робочих місць, пов’язаних з туристичним бізнесом сягла 38 млн. [1]. В 1999 р. кількість туристів у світі склала 657 млн. чоловік.

Як відмічає Голова Державної туристичної адміністрації України В. Цибух: “Туризм став феноменом ХХ століття: по вигідності капіталовкладень він випереджає нафтовидобуток і автомобілебудування. Країни, що вчасно зробили ставку на цю галузь, швидко розвиваються, солідно поповнюють бюджет і активно змагаються за збереження

навколишнього середовища. У США туристи ввозять до \$540 млрд., у Францію - \$27 млрд., в Угорщину - \$4,6 млрд. на рік, а соціалістичній Югославії в 1978 р. туризм давав до 78% усіх доходів. Ми ж – Україна - поки “пасемо задніх”, замикаючи п'яту десятку країн і маючи від туризму 1% ВВП”.

Відповідно до прогнозів *Всесвітньої туристичної організації* (ВТО) обсяги міжнародного туризму будуть зростати щорічно і до 2020 р. досягнуть \$ 2 трлн.

Туристичним лідером серед регіонів світу в даний час є Європа. Частка доходів 10 туристично розвинених європейських країн в обсязі доходів 20-ти найбільш популярних країн світу складає 53,0%, а в цілому частка Європи у світовому обсязі доходів від туризму - 52%. Кількість іноземних туристів, що відвідали Європу в 1996 р., склала 385,5 млн. чол. чи 58,7% від загального числа туристів у світі. Показники туристичного рейтингу європейських країн протягом останнього десятиліття були мінливі, однак помітні визначені тенденції. У сфері туризму лідирують країни Західної Європи, такі як Франція, де чисельність іноземних туристів склала в 1999 р. 71,4 млн. чол., Іспанія - 52 млн. чол., Італія - 35,8 млн. чол. Активно розвивається туризм у деяких країнах Східної Європи. Наприклад, у Польщі туристичний потік у 1999 р. склав 17,9 млн. чол., у Чехії - 16 млн. чол., у Росії - 16,4 млн. чол.

З прийняттям у 1995 р. Закону України “Про туризм”, а також відповідних доповнень і змін до нього в 2003 р., вперше в історії України туризм розглядається одним із пріоритетних напрямків національної економіки і культури. При цьому в Законі відзначено, що державна політика в області туризму в числі інших мір передбачає залучення громадян до ознайомлення з історико-культурною і природною спадщиною країни, а також забезпечення раціонального використання і збереження туристських ресурсів. Але не меншого значення туризм буде мати і для збереження і поліпшення здоров'я населення.

Сьогодні доходи від туризму в економіці України ще незначні – усього лише 1,3% у національному валовому продукті. Однак якщо тенденція до зростання числа іноземних туристів, що відвідують Україну буде зберігатися як в останні роки: 1995 р. – 1,5 млн. чол., а в 1998 – 6,2 млн. чол., то в цій галузі є велика перспектива [2]. Саме тому в 1997 р. почала впроваджуватися “Програма розвитку туризму в Україні до 2005 року”.

Частка України у світовому обсязі доходів від туризму складає приблизно 2,4% (для порівняння: Польща - 3,5%, Росія - 2,8%). В обсязі ВВП надходження від туризму в останнє десятиліття складали 0,8-1,13%.

Головними задачами подолання стагнації розвитку туризму в Україні, наприклад, є: 1) реструктуризація існуючого туристичного і рекреаційного фонду відповідно до соціальних потреб і умов ринкової

економіки; 2) будівництво нових туристичних і рекреаційних установ за світовими стандартами для інтеграції національної системи туризму в міжнародні структури; 3) створення законодавчих передумов для розвитку сталого туризму в регіонах і областях України.

Законом України “Про концепцію сталого розвитку населених пунктів” (від 25.12.1999, № 43-3855/4) регламентована розробка програм соціально-економічного розвитку всіх населених пунктів країни, що відповідали б міжнародним принципам сталого розвитку, основний з яких говорить, що сталий розвиток - це, насамперед, процес керування використанням ПР без їхнього виснаження і нанесення їм збитку. У зв'язку з цим, сьогоdnішній розвиток туризму, як і суспільства в цілому, неможливий поза концепцією сталого розвитку, оскільки основний ресурс ЕТ – стале природне середовище. І організатори ЕТ є не тільки постачальниками засобів обслуговування, але вони також створюють нові враження для туристів, формують їхнє позитивне відношення до рідної природи.

І тому концепція ЕТ має практичну значимість з огляду перспективи розвитку ринку екологічного турпродукту в Україні і повинна ґрунтуватися на основних принципах сталого туризму.

1.2 Світовий досвід розвитку екологічного туризму

В даний час у світовому масштабі ця галузь туризму займає значну частку серед інших видів туризму – за різними оцінками – від 30 до 80%. В останні десятиліття важливою рисою сучасного споживача в розвинених країнах світу є екологізація світогляду, яка привела до усвідомлення слабкості НПС. У Швейцарії це знайшло відображення в “Концепції туризму”, розробленій в 1979 р. засновниками ЕТ, ученими-екологами І. Криппендорфом і Р. Юнгком. Концепція проголошує пріоритет “м'якого” чи “екологічного” туризму над іншими видами туризму [3].

Значного розвитку цей напрямок туризму досяг у США після другої світової війни, коли держава з метою скорочення потоку туристів, що бажають відпочивати у Старому Світі, а також Азії й Африці і, що вивозять у ці країни значний об'єм валюти, вирішила обернути своє населення “обличчям до Америки”. Була організована масована реклама природних і культурно-історичних визначних пам'яток країни, що дала стимул зростанню патріотизма американців, а також величезне, незаплановане навіть урядом збільшення прибутків. Виросла ціла галузь економіки, що обслуговує інфраструктуру ЕТ.

Головна стратегічна роль держави в розвитку ЕТ полягала в тому, щоб розвантажити, наскільки можна, осередки вже сформованого найбільшого притягання відпочиваючих - Йеллоустонський парк, Гай секвой, Великий каньйон, Ніагарський водоспад і направити потоки

відпочиваючих у віддалені, глибинні місця, до визначних пам'яток, що хоч якось могли б задовольнити пізнавальні потреби мандрівників. При розробці маршрутів ЕТ до уваги було узято все: мальовничі пейзажі, водоспади, печери, древні тропи індіанців, скупчення вигадливих каменів, пам'ятники старовини.

Починаючи з 1950-х років, ЕТ є потужним фактором перетворення відсталих, провінційних районів світу в процвітаючий край. Яскравим прикладом є Тіроль - гірський район, що перетворився з області, що потерпала від бідності, на один із найбільш процвітаючих районів Альп за рахунок будівництва широкої мережі доріг, що відкрила його для туризму.

Способи одержання доходів від ЕТ в різних регіонах Землі різні, зберігається лише один загальний принцип - сплачування за одержання задоволення від спілкування з природою. Платним є вхід на територію національних і природних парків, відвідування особливо мальовничих і рідких місць, сходження на гірські вершини. Так, збори уряду Пакистану за продаж ліцензій на сходження на гірські вершини в 1996 р. досягли \$ 390800. Кошти, отримані в місцях ЕТ, використовуються на збереження і відновлення гірських ландшафтів. Приміром, збори в заповідній зоні 8-тисячнику Аннапурна в Непалі напряму використовуються для збереження місцевого навколишнього середовища й розвитку екологічних проектів.

Практично у всіх державах розвиненого туризму існує значна диференціація екологічних турів за рівнем комфортності, тривалості і т.д., що дозволяє запропонувати послуги ЕТ в значному діапазоні цін для населення з різним рівнем доходів. Широко розвинені соціальні види туризму: сімейний туризм, туризм для дітей і підлітків, благодійні тури для інвалідів і дітей-сиріт.

Значні труднощі виникають у використанні для цілей ЕТ рідкісних і цікавих природних ділянок і територій (крім вже організованих національних парків і інших резерватів, що знаходяться у володінні держави) із-за приватної власності на землю. Цю проблему владні структури вирішують шляхом поступового викупу приватних земель, а також спільних договорів і компенсаційних розрахунків із власниками. Значна увага приділяється підготовці кадрів ЕТ. Приміром, технологічні інститути Франції видають вищий технологічний спеціалізований диплом по таких спеціальностях, як консультант по ЕТ, економіці і праву, керуванню міжнародним ЕТ, а також диплом державного гід-перекладача. Університети і вищі професійні школи готують студентів по економіці і географії екологічного туризму. Велика частина туристських агентств Франції активно співробітничать з навчальними закладами в питаннях визначення змісту програм підготовки персоналу і виділяє на них до 5% свого фонду заробітної плати.

Величезне значення для країн, орієнтованих на туризм, має реклама. Давно визначено, що інформування споживачів про туристські можливості своєї країни, регіону, місцевості є першою метою, якої слід домагатися при освоєнні ринку. Зокрема, у Франції існує 1500 муніципальних бюро по туризму, що поширюють як локальну, так і загальнонаціональну інформацію з усіх видів туризму.

Різноманітні способи здійснення туристської реклами. Так, в Іспанії засоби масової інформації (ЗМІ), що спрямовані на туристську рекламу, розподіляються в такий спосіб: 56% - на телебачення, 17,6% - на щоденні газети, 12,7% - на журнали, 6,4% - на радіо, 6,4% - на зовнішню рекламу (афіші) і 1,1% - на показ фільмів.

Широкий розвиток ЕТ в усьому світі призвів до усвідомлення того факту, що саме природні і культурні цінності є головним надбанням народу, що забезпечує, крім величезної естетичної насолоди і гуманного відношення до живого, і значний економічний прибуток. Тому уряди і місцеві органи керування багатьох країн приймають радикальні, часом вольові заходи для запобігання руйнування, виснаження і деградації ресурсів екологічного туризму. За будь-які порушення режиму з туристів стягується штраф, причому штрафні суми за порушення, що виникли в заповідних і близьких до них місцях, сягають дуже великих розмірів.

У цілому ж, прогресивно налаштоване світове співтовариство пропагує в даний час наступний постулат: „Природа - загальне надбання людства. Можна дістати прибуток, користаючись природою і її ресурсами, але необхідно забезпечити їхню передачу прийдешнім поколінням”.

Саме в зв'язку з уразливістю екологічних ресурсів народилася всесвітньо-відома теза Е. Скотта: 1) не беріть із природи нічого, крім знятих *фотографій*; 2) не залишайте нічого, крім *слідів ніг*; 3) не убивайте нічого, крім *часу*.

Світовий досвід розвитку екологічного туризму можна врахувати і при плануванні розвитку формування ринків послуг у цій галузі в Україні.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Коли і як почався розвиток масового туризму?
2. Які тенденції розвитку сучасного туризму?
3. Які передумови становлення екологічного туризму?
4. У чому полягає зв'язок між туризмом, суспільством і станом довкілля?

2 ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Основні поняття у галузі ЕТ нерозривно пов'язані з понятійно-термінологічним апаратом рекреаційної географії. До фундаментальних понять рекреаційної географії насамперед, відносяться: вільний час, відпочинок, рекреація і туризм.

Вільний час - необхідна умова розвитку рекреаційного процесу. Вільний час - динамічна категорія, що носить риси визначеної епохи, класу і соціальної групи; він змінюється як у обсязі, так і за змістом. Причому, вільний час не можна ототожнювати з *позаробочим часом*, як це роблять деякі дослідники, він є тільки його частиною. Ототожнення вільного часу з позаробочим часом не тільки невірне з теоретичної точки зору, але і практично шкідливе, тому що не дозволяє шукати резерви для збільшення вільного часу в рамках позаробочого часу. Позаробочий час складається з 4-х функціонально різних груп: 1) час на поїздку на місце роботи і назад; 2) час на задоволення природних потреб (сон, харчування, особиста гігієна); 3) час для домашньої роботи і побутових потреб; 4) час для фізичного, інтелектуального розвитку і відпочинку, що і є, власне кажучи, вільним часом. Позаробочий час поділяється на обов'язковий і вільний час від різного роду занять. Вільний час витрачається на відновлення і розвиток фізичних сил людини, а також для всебічного розвитку його духовних сил, для задоволення ряду соціальних потреб. Інакше кажучи, він витрачається на активну діяльність. У той же час ми говоримо, що вільний час - це час, призначений для відпочинку. Може показатися, що „активна діяльність” і „відпочинок” несумісні поняття. Однак дослідження фізіологів показали, що кращий відпочинок - це зміна одного виду діяльності іншим. Діяльність у вільний час істотно відрізняється від всіх інших видів діяльності людини, тому що вона важлива для нього не тільки своїми результатами, але і сама по собі. Пов'язано це з тим, що значна частина потреб задовольняється при цьому не в результаті, а в процесі діяльності.

Розподіл вільного часу в залежності від характеру його використання на щоденний, щотижневий і щорічний є важливим у методичному відношенні, тому що є основою при вивченні структури відпочинку і використання вільного часу для рекреаційних цілей. Диференційований у такий спосіб вільний час дозволяє розглядати рекреаційну діяльність по періодичності і територіальній ознаці. Використання вільного щоденного часу і повсякденна рекреація (відпочинок) безпосередньо пов'язані з житлом і міським середовищем, їхньою просторовою організацією. Щотижнева рекреація залежить від розміщення приміських рекреаційних об'єктів. Використання вільного щорічного часу пов'язано з розміщенням рекреаційних об'єктів, в основному курортного типу. Виходячи з приведеної диференціації вільного часу, виділяють рекреацію (відпочинок)

усередині населеного пункту; щотижневу рекреацію у вихідні дні („уїк-енд”) - здійснюється, як правило, у приміській зоні (місцева рекреація); щорічну рекреацію в період відпусток і канікул (може бути у межах району, загальнодержавною, міжнародною).

Таким чином, можна виділити дві основні функції вільного часу: 1) функція відновлення сил людини, що поглинаються сферою праці й інших непорушних занять, і 2) функція духовного (культурного, ідейного, естетичного) і фізичного розвитку. Відновні функції (психофізіологічні) включають: харчування, сон, рух. Вони виконують функції простого відновлення психофізіологічних параметрів. Функції розвитку (духовно-інтелектуальні) включають: оздоровлення, пізнання, спілкування.

Відомо, що *відпочинок* відновлює працездатність людини, знижує нервові і психічне збудження, а в людей фізичної праці - і фізичне напруження. У широкому розумінні слово “відпочинок” - це будь-яка людська діяльність, що не спрямована на задоволення насущних потреб. Відпочинок виступає як вибірккову форму життєдіяльності людини в аспекті фізіології, психології, гігієни. Разом з тим, відпочинок є частиною громадського життя населення, що дозволяє визначити його як соціальну категорію. Діяльність людини під час відпочинку може бути класифікована таким чином: 1) діяльність, яка пов’язана з певним фізичним навантаженням (заняття спортом, прогулянки); 2) аматорські заняття - полювання, рибна ловля, збирання грибів і ягід, колекціонування і т. ін.; 3) прилучення до світу мистецтва (відвідування театрів, концертних залів, художніх галерей, музеїв і ін., а також творчість у сфері мистецтва - художня самодіяльність, заняття живописом, карбуванням, художнім випилюванням та випалюванням і т. ін.); 4) пізнання світу дикої природи і щиросердечний відпочинок у НПС; 5) інтелектуальна діяльність (самоосвіта, читання літератури, газет, перегляд журналів, телепередач і ін.); 6) спілкування по інтересах за вільним вибором; 7) розваги, що носять або активний (ігри, танці), або пасивний (відвідування видовищ) характер; 8) подорожі заради задоволення.

Багато які з перерахованих видів відпочинку проявляються комплексно, у складному взаємозв’язку між собою, особливо під час подорожі.

Поряд з поняттям відпочинок, частіше вживаються такі терміни як *рекреація і рекреаційна діяльність*. В умовах, коли докорінно змінилися характер праці, структура і форми використання вільного часу, коли дослідженнями фізіологів доведено, що кращий відпочинок - не спокій, а змінення видів діяльності, уживання названих понять має визначений сенс.

Справді, у період переваги важкої фізичної праці вільний час використовувався, головним чином, для відновлення фізичних сил за місцем проживання. Тепер же в добових, тижневих і річних циклах життєдіяльності людей усе більшого значення набувають такі форми

використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності з найбільшою ефективністю, як перебування в санаторіях, пансіонатах, будинках і базах відпочинку й особливо заміські прогулянки: походи, екологічні екскурсії і подорожі. Вони характеризуються тимчасовим перебуванням людей поза місцем постійного проживання і мають потребу в спеціальних територіях різного профілю і таксономічного рангу, що розпоряджаються означеними природними і культурно-історичними, економічними і трудовими ресурсами, і вимагають створення особливої матеріально-технічної бази: комунікацій, транспортних засобів, установ, будинків і споруджень для тимчасового і постійного розміщення населення.

Саме поняття *рекреація* краще і повніше відбиває зміст такого роду вибіркової життєдіяльності людей у вільний час. Рекреація (від лат. *recreacio* – відновлення) - розваги, відпочинок, зміна дії, що виключають трудову діяльність і характеризують простір, зв'язаний з цими діями. Отже, термін “рекреація” характеризує не тільки визначені види виборної життєдіяльності людей у вільний час, але і той простір, у якому вони функціонують. Звідси, “рекреація” - це сукупність явищ і відносин, що виникають у результаті використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності людей у період добових, тижневих і річних життєвих циклів на спеціалізованих територіях, що знаходяться поза населеним пунктом, які є місцем їхнього постійного проживання. У цьому сенсі визначено відбита не тільки здатність до переміщення, міграції, але і вся сукупність явищ і відносин, пов'язаних з цим переміщенням і перебуванням людей, у тому числі економічна діяльність і весь техніко-економічний апарат для їхнього обслуговування. Рекреація може бути *короткочасною* (з поверненням на нічліг у місця постійного проживання) і *тривалою* (понад одну добу, з нічлігом поза місцем постійного проживання). Територіально короткочасна рекреація, як правило, обмежується природною зоною в радіусах одно- чи двогодинної пішохідної чи транспортної досяжності, а здійснення тривалої рекреації територіально практично не обмежене і можливе в широких межах від функціональних зон даних населених місць до глобальних масштабів.

Рекреаційна діяльність - діяльність людини у вільний час, яка здійснюється з метою відновлення фізичних і психічних сил, а також для його всебічного розвитку і така, що характеризується, у порівнянні з іншими напрямками діяльності, відносною розмаїтістю поведінки людей і самоцінністю її процесу. Рекреаційна діяльність здійснюється у вільний час, що складається з двох частин: 1) дозвілля або час для відпочинку і 2) час для більш піднесеної діяльності. За суспільною функцією і технологією у рекреаційній географії виділяють лікувальну, оздоровчу, спортивну, пізнавальну та інші види рекреаційної діяльності. Сукупність явищ,

пов'язаних з рекреаційною діяльністю, розглядається як *територіальна рекреаційна система* (ТРС).

Умовою розвитку рекреації є наявність *рекреаційного потенціалу* (РП) – сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов для рекреаційної діяльності. Рекреаційна діяльність здійснюється на основі *рекреаційних ресурсів* (РР).

Рекреаційні ресурси – природно-антропогенні об'єкти (явища), які використовуються для оздоровлення, відпочинку і рекреації. Вони поділяються на три групи: 1) *природні* (клімат, рельєф, земельні і водні ресурси, рослинний і тваринний світи і т. ін.); 2) *культурно-історичні* (археологічні, архітектурні пам'ятки, етнографічні особливості території, фольклор, центри прикладного мистецтва тощо); 3) *соціально-економічні* (економіко-географічне положення, транспортна доступність території, рівень її економічного розвитку, сучасна і перспективна територіальна організація господарства, рівень забезпеченості обслуговування населення, структура населення, трудові ресурси, особливості розселення, рівень розвитку транспортної мережі і т. ін.).

За своїм змістом *тривала рекреація* збігається з таким ємним поняттям як туризм.

Туризм - (від фр. *tourisme* - прогулянка, подорож) - один зі способів проведення вільного часу поза постійним місцем проживання. Як правило, туризм - поняття більш вузьке, ніж відпочинок чи рекреація. У сучасній науковій літературі під терміном „туризм” прийнято розуміти сукупність відносин і явищ, що виникають у результаті подорожі і перебування людей поза своїм постійним місцем проживання, якщо перебування не перетворюється на тривале; чи проживання і тимчасове заняття заради заробітку. Таким чином, під туризмом розуміють усі види рекреації, зв'язані з виїздом на визначений час (24 години і більш) за межі постійного місця проживання. У поняття туризм включається: власне туризм (подорож за визначеним маршрутом, екологічні екскурсії, походи, подолання природних перешкод і ін.); санаторно-курортний і оздоровчий відпочинок; поїздки у з ділових і комерційних цілях і т.д. Однак, не вважаються туристами в конкретній місцевості військові, дипломати, транзитні пасажери (тобто ті, хто знаходиться в іншому місті, скажемо, на вокзалі в очікуванні свого потягу).

Закон України „Про туризм” (1995, №324/95-ВР; Про внесення змін до Закону України „Про туризм” від 18.11.2003 №1282-IV) визначає *туризм* як „тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійно-ділових чи інших цілях без зайняття оплачуваною діяльністю в місці перебування”[4].

З цього визначення, що прийнято в усьому світі й у нас в Україні, ясно, що туристи - це не тільки ті, хто йдуть у багатоденний похід з ночівлями. Якщо ви приїхали в гості до родичів на кілька днів, поїхали на

змагання, відпочиваєте в санаторії, берете участь в олімпіаді в іншому місті, відправилися на кілька днів у похід чи на екскурсію в інше місто, відпочиваєте на дачі, - у всіх цих випадках можете себе зараховувати до туристів.

Таким чином, поняття „відпочиваючий” („рекреант”) більш широке, чим поняття „турист”, тому що перше включає і тих осіб, що вільний час проводять у будинку, а друге - усіх, хто використовує вільний час за межами постійного місця проживання. Рекреанти, що відвідують та чи іншу місцевість, населений пункт, але не залишаються там на нічліг, вважаються „екскурсантами”. Під екскурсією розуміється вилазка, поїздка, прогулянка, відвідування пам'ятників культури, музеїв, підприємств і т.д.; це форма і метод отримання знань.

Поняття „туризм” і „екскурсія” дуже тісно зв'язані між собою. *Екскурсії* стали невід'ємною частиною обслуговування туристів практично на всіх маршрутах. Турист подорожує на потязі - на стоянках його вже чекає екскурсовод; він пливе на теплоході - і йому розповідають про місця, що зустрічаються на трасі маршруту. І в його самостійній подорожі, і в поході вихідного дня, і на турбазі, і в туристському готелі - скрізь мандрівників очікують екскурсії, що роблять відпочинок ще більш цікавим, різноманітним, змістовним. Представляючи собою невід'ємну частину практично кожної туристської подорожі, екскурсії визначають його пізнавальне значення. Їхня популярність обумовлюється тим, що вони подають необхідну інформацію про визначні місця, без якої кожна подорож, будь-яка поїздка перетворюється в нудний, малоцікавий захід. Екскурсії не тільки подають інформацію з усіх питань, що можуть зацікавити туриста під час подорожі чи знайомства з тією чи іншою ЄС, або місцевістю, визначною пам'яткою, вони є однією з форм культурно-масової роботи серед населення. Екскурсії оперативні, вони відгукуються на усі важливі, актуальні події, що відбуваються в країні в області політичного, економічного, екологічного і культурного життя. Їхня тематика багата і різноманітна. Існує багато видів туристичних екскурсій.

Якщо підбити підсумок усьому вищесказаному, то слід зазначити, що з усіх видів діяльності, які можуть здійснюватися людиною у її вільний час, самим широким поняттям є „відпочинок” і воно поглинає всі інші. Відпочинок включає рекреаційні заняття, як на місці постійного проживання, так і на виїзді. Нижче рангом йде поняття „рекреація” - чи відпочинок з обов'язковим виїздом з місця постійного проживання людини. Воно містить у собі і „туризм” і „екскурсію”. „Туризм” - це і вид відпочинку, і вид рекреації („рекреаційна міграція”), а точніше - туризм є суттєвою частиною рекреації. „Екскурсія” може виступати і як вид відпочинку, і як вид рекреації (у першому випадку це, наприклад, екскурсія по рідному місту, у другому - в іншому місті); в останньому випадку екскурсія виступає і як частина туризму. Інакше кажучи,

рекреація ширше поняття за туризм, оскільки, крім нього, містить у собі екскурсію, дачний відпочинок і інші види рекреації.

2.1 Еволюція понять і визначень у сфері екологічного туризму

Дотепер йдуть суперечки про те, що таке ЕТ. З цього приводу часто виникають різні дискусії і розбіжності. Насамперед, це зв'язано з тим, що назва цього виду туризму складається з двох дуже різних слів - екологія і туризм. У кожного свої поняття, цілі, задачі, але насправді, вони тісно взаємозалежні, особливо зараз, коли якість НПС залишає бажати кращого. Ці поняття невіддільні один від одного тому, що сучасний туризм, усе ж таки наносить шкоду стану довкілля. Туристи задоволення своїх потреб ставлять вище за турботу про природу, вони усе ще не розуміють, що руйнування НПС веде до підриву сталого туризму, як галузі економіки.

Екотуризм у різних регіонах світу трактується по-різному. Великий вплив на де справляє стан ПР регіонів (країн). Наприклад, у країнах Європи (Італія, Іспанія, Франція, Німеччина, Голландія) політику спрямовано на створення максимального комфорту для життя людини: зведення осель, мостів, вирубка лісів під супермаркети і будинки відпочинку, розвиток транспорту і т.д. У результаті стаються зміни природних ландшафтів, забруднюються повітря і води, скорочуються площі лісів, утворюються техногенні пустелі - усе це наслідки причинами серйозних порушень природного балансу. З цієї причини європейська концепція ЕТ наголошує на сталість туризму, на збереження тих ПР, що ще в якомусь ступені залишилися.

Інше трактування і визначення ЕТ, розроблене природоохоронними організаціями Австралії: досить великі лісові масиви, різноманітна флора і фауна, обмежена кількість заповідників, більше 1000 *природних територій і об'єктів з особливим статусом охорони* (далі у тексті - *заповідних територій* - ЗТ). І австралійське визначення більше спрямоване на пізнання природи, ознайомлення з її особливостями, відпочинок на природі з емоційними, естетичними задоволеннями.

Суспільство екотуризму США, а це, як відомо, одна із найрозвиненіших передових країн, дає визначення, де основний упор теж робить на м'який, сталий туризм, на збереження і підтримку природних умов.

Існують також і інші визначення, але якщо проаналізувати їх усі, те можна виділити риси, що усі ці визначення поєднують. Отже, ЕТ повинний бути: 1) заснованим на використанні ПР; 2) екологічно сталим, тобто не наносити шкоду НПС; 3) націленим на екологічне виховання і освіту людей; 4) збереження місцевого соціокультурного середовища; 5) екологічно ефективним і забезпечуючим сталий розвиток регіонів.

Тут слід зазначити, що концепція ЕТ прийнята порівняно недавно (близько 20 років тому) широким колом учасників туристичного процесу, при цьому це поняття тлумачиться по-різному: іноді правильно, іноді - ні.

Міжнародна спілка по ЕТ (The International Ecotourism Society) у 1991 р. сформулювала одне з перших понять „екотуризму”: „Екотуризм – це відповідальна подорож у природні екосистеми, що зберігає навколишнє середовище і підтримує стале життя місцевих жителів”.

З нагоди проведення Міжнародного року екотуризму ВТО й інші міжнародні організації, що співробітничать у цьому питанні, прийняли рішення використовувати концепцію ЕТ, що має на увазі „усі форми туризму, при яких головною мотивацією туристів є спостереження і спілкування з природою і які сприяють збереженню навколишнього середовища і культурної спадщини, справляючи на них мінімальні впливи”.

Згідно до законів про туризм, що прийняті в ряді країн східної Європи і, насамперед СНД, ЕТ – це, перш за все, подорожі, здійснювані з метою екологічного виховання і освіти туристів. Тим часом, сучасні умови вимагають вкладати в поняття ЕТ інший, більш широкий зміст, не обмежуючись цілями екологічної освіти. Акцентування уваги тільки на екологічному вихованні і освіті створює спокусу відносити до ЕТ усі подорожі з природознавчими цілями. З цієї причини відвідування музеїв природи практично завжди прирівнюють до форми ЕТ. Але дійсних екотуристів навряд чи захоплять опудала тварин чи мисливські трофеї, представлені в експозиціях багатьох музеїв природи. Головна мета екотуриста – це використання екологічних ресурсів, у т.ч. інформаційних і відчуття функціональних властивостей ЕС дикої природи.

Ресурси дикої природи - це властивості природного балансу, компонентів природного середовища (тварин, рослинності, ґрунтів, клімату, рельєфу і т. ін.), що формувалися без активного впливу людської діяльності. Головною цінністю цих ресурсів є природність. Саме вона притягає туристів з міст, де люди постійно відчувають негативний вплив забрудненості повітря і води, шуму і соціальних конфліктів. Використовуючи такі екологічні ресурси, відпочиваючі одержують оздоровчий і пізнавальний ефект.

Нині більшість держав усвідомлює, що давно вже назріла потреба до змінення ставлення до рекреації як галузі людської діяльності. Від часів зустрічі на найвищому рівні в Ріо-де-Жанейро у 1992 році, терміни „м'який” і „зелений” туризм, поширені раніше, були замінені на вимоги розвитку більш сталого туризму (“sustainable tourism”). На сучасному етапі поняття екологічно орієнтованого туризму наближається до поняття збалансованого (сталого) туризму, як це було визначено на міжнародній конференції з біорізноманіття та туризму (Берлін, березень 1997 р.) [5]. На цій конференції міністри-учасники ухвалили Декларацію, що підтверджує

ключові принципи, яким у майбутньому має відповідати туризм. Збалансований (сталий) розвиток туризму – такий “розвиток, що відповідає потребам нинішніх туристів і регіонів, які їх приймають, і водночас захищає й забезпечує можливості для майбутнього”. Передбачається, що цей “розвиток” сприяє такому управлінню всіма ресурсами, за якого економічні, соціальні та естетичні потреби можуть задовольнятися за підтримки культурної цілісності, основних екологічних процесів і систем підтримання.

Тим часом, варто звернути увагу ще на один момент. У російській мові є прикметник „экологический”, що стосовно туризму означає його орієнтацію на екологічні ресурси, і є слово “экологичный”, тобто екологічно безпечний, чи сталий. Українська мова в цьому плані менш ємна і оперує лише одним прикметником „екологічний”, що вбирає в себе такі терміни як „екологічний” і „сталий”. Як вважає В.І. Гетьман [6], „екологічний туризм” дійсно володіє однією з найважливіших характеристик СР - це гарантія довгострокового збереження природних і культурних ресурсів рекреаційних територій.

Проведення у 2002 р. Міжнародного року ЕТ стало сприяти забезпеченню єдиного тлумачення поняття ЕТ і його більш чіткого застосування в комерційному плані. Проголошення Міжнародного року ЕТ свідчить про визнання ООН всесвітнього соціально-економічного значення цього напрямку діяльності. У той же час Генеральна асамблея ООН привернула увагу урядів і міжнародного співтовариства в цілому до потенціалу цього сегмента туризму, що може сприяти як позитивно, так і негативно на НПС, збереження біологічної розмаїтості і соціально-культурну структуру місцевих співтовариств. У цьому сенсі урядам, приватному сектору, що приймають гурти людей і туристів необхідно докласти додаткових зусиль для того, щоб ЕТ на планеті і, насамперед у нашій країні, став важливим фактором сталого розвитку, а не перетворився би на нову перешкоду для сталості.

На честь Міжнародного року екотуризму ВТО визначила наступні задачі: 1) підвищення інформованості державної влади, приватного сектора, цивільного суспільства і споживачів щодо потенціалу ЕТ у наступних областях: покращення охорони природної і культурної спадщини; підвищення рівня життя місцевих громад у сільських районах і в зонах, що примикають до охоронюваних територій; стимулювання пізнання і дбайливого відношення до природи, культури корінних народів і до біологічної і культурної розмаїтості; 2) сприяння сталому розвитку ЕТ як обов'язковій умові одержання позитивних вигод, очікуваних від цього виду діяльності; 3) поширення методів і прийомів планування, управління, регулювання і моніторингу ЕТ для забезпечення його довгострокової сталості; 4) сприяння поширенню позитивного досвіду в сфері ЕТ; 5) розширення можливостей для ефективного маркетингу і просування

екотуристських напрямків і продуктів на міжнародних ринках; б) сприяння поширенню мінімальних стандартів якості, а також авторитетних і порівнянних систем сертифікації для постачальників екотуристської продукції і послуг.

2.2 Принципи сталого розвитку туризму

Фахівці у галузі туризму вважають, що СР туризму може сприяти задоволенню економічних, соціальних і естетичних потреб, зберігаючи при цьому культурну самобутність і підтримуючи екологічні процеси. Він може забезпечити потреби теперішніх хазяїнів і гостей, а також зберегти і навіть сприяти поновленню туристських ресурсів в інтересах майбутніх поколінь. Це позитивна сторона справи. У той же час СР туризму припускає прийняття ряду важких політичних рішень, заснованих на складних соціальних, економічних і екологічних компромісах. Тут потрібний новаторський підхід, що охоплює більш масштабний, просторово-часовий контекст у порівнянні зі звичайними рамками, у яких здійснювався процес планування і прийняття рішень на місцевому рівні. Виходячи з цього, місцеві планові органи в провідних туристичних центрах можуть дотримуватись при використанні цього новаторського підходу в рішенні практичних задач на місцевому рівні наступних основних принципів:

Екологічна сталість - сумісність розвитку зі збереженням біологічної розмаїтості, підтримкою екологічних процесів і відновленням ландшафтних і біологічних ресурсів.

Соціальна і культурна сталість - відповідність місцевої моралі, місцевої соціальної структури населення, сумісність розвитку зі збереженням культурних і людських цінностей, зміцненням місцевої самобутності, збільшенням суспільного контролю над якістю життєвого середовища.

Економічна сталість - економічна вигода селу, регіону шляхом створення робочих місць і відрахувань від туристичної діяльності. Забезпечення економічної ефективності розвитку з застосуванням тих методів управління використанням ресурсів, що не торкаються інтересів майбутніх поколінь.

Н. Моралева, Е. Ледовских [7] розширюють їх значеннєвий діапазон і аналізуючи принципи ЕТ розкривають специфічні особливості (табл. 2.1), що дуже важливо в процесі практичної реалізації планів розвитку ЕТ на місцевому рівні.

Таблиця 2.1 - Принципи і специфічні особливості екотуризму

Принципи екотуризму	Специфічні особливості екотуризму
Зведення до мінімуму негативних наслідків екологічного і соціально-культурного характеру	<ul style="list-style-type: none"> • Не перевищуються гранично припустимі рекреаційні навантаження • Розвиток туризму ретельно планується, контролюється і керується • Дотримуються правила поведінки, розроблені для відвідуваних природних територій • Екологічність транспорту, який використовується туристами • Сміття не викидається на загальний смітник, але збирається спеціальним способом, видаляється з території і надходить потім на екотехнологічну переробку • Привали, бівуаки і багаття влаштовуються тільки в спеціально обладнаних місцях • Не допускається продаж сувенірів, зроблених з об'єктів живої природи • Гриби, ягоди, квіти, лікарські рослини, будь-які природні сувеніри збираються тільки тоді і там, де це дозволено • Готелі, кемпінги, кордони, хатини, бунгало в яких зупиняються туристи, розташовані так, що не порушують нормального, екологічно сталого розвитку навколишнього ландшафту і не спотворюють його вигляд • Ці готелі і кемпінги побудовані з екологічно нешкідливих матеріалів, їхні мешканці не витрачають надмірно енергію і воду, при цьому стоки і викиди очищуються, інші відходи утилізуються. • Їжа туристів екологічно чиста і корисна, при цьому в раціоні віддається перевага місцевим продуктам • Туристи з повагою відносяться до місцевих культурних традицій, звичаїв, укладу життя, прагнуть вивчити і зрозуміти їхній побут
Сприяння охороні природи, місцевого соціального і культурного середовища	<ul style="list-style-type: none"> • Туристична діяльність забезпечує джерела додаткового фінансування охоронюваних територій чи територій природоохоронних заходів • Учасники турів беруть посильну участь у природоохоронній діяльності • Туризм сприяє налагодженню співробітництва ЗТ із місцевим населенням, підвищенню суспільного престижу ЗТ • Розширення міжнародних контактів ЗТ

<p>Екологічна освіта і виховання</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Туристи заздалегідь, ще до початку подорожі, одержують інформацію про природу і правила поведінки в місці проведення туру • Туристи чітко усвідомлюють свою відповідальність за збереження природи, підкоряються правилам поведінки на ЗТ • Тури обов'язково передбачають еколого-пізнавальний компонент • Тури проводять кваліфіковані гіді-інтерпретатори • Об'єктами відвідування є цікаві й екологічно сприятливі природні і культурні ландшафти • У програму включаються відвідування навчальних екологічних стежок, музеїв природи і краєзнавчих музеїв, екотехнологічних господарств і т. ін. • Туристи знайомляться з місцевими екологічними проблемами і шляхами їх вирішення, виконуваними природоохоронними проектами • Туристи доступними і посильними їм способами беруть участь у вирішенні місцевих екологічних проблем
<p>Участь місцевих жителів і одержання ними доходів від туристичної діяльності</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Переважно використовується місцева продукція і робоча сила • Місцевих жителів заохочують до туристичного бізнесу аби вони одержали можливість розвивати свої традиційні форми народного промислу і господарства • Доходи від екотуристичної діяльності одержують різні соціальні шари і групи (принцип розширення впливу), при цьому збереження НПС стає економічно вигідним для місцевого населення
<p>Економічна ефективність і внесок у сталий розвиток регіонів</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Комплексний підхід до розвитку туристичної діяльності • Ретельне планування, моніторинг і управління туристичними потоками • Інтеграція екотуризму в місцеві плани регіонального розвитку • Тісне співробітництво організацій різного профілю • Доходи від туризму не вилучаються цілком з місцевого бюджету, але сприяють його наповненню, підтримці місцевої економіки

Сьогодні в регіонах України необхідно впроваджувати науково обгрунтовані й екологічно орієнтовані форми туристичної діяльності, що містить у собі як створення нових маршрутів на ЗТ, так і екологізацію інфраструктури, що вже діє у нас. Це особливо важливо для того, щоб мінімізувати можливий негативний вплив на навколишнє середовище.

Як думають багато вчених, туризм і НПС дуже тісно зв'язані між собою. З одного боку – НПС є основою розвитку туризму. А з іншого боку

– саме туризм і, насамперед, ЕТ здатний зблизити людей сучасного урбанізованого суспільства з природою, може допомогти зрозуміти їм цінність природи, формувати екологічну культуру не тільки у туристів, але й у місцевого населення. Тому що, любов туриста до місцевої природи можна прищепити тільки тоді, коли місцеві жителі люблять і плачуть її.

Отже, організований ЕТ здатний дати можливість населенню не тільки користатися унікальними природними об'єктами і територіями, але і зберегти їх для майбутніх поколінь.

Відвідування куточків дикої природи перетворилося на нову форму подорожей, з екологічно чуйним відношенням до природи і дозволяє об'єднати задоволення від туру - незвичайних ландшафтів, унікальної флори і фауни - з можливістю сприяти їхньому захисту.

Характерно, що у високо урбанізованих країнах відзначається сталий ріст попиту на екологічний, спортивний і аграрний туризм. Змучені цивілізацією городяни готові зневажити шикарним готельним комфортом заради скромної сільської ідилії. Саме на цьому шляху домоглися дійсного прориву Польща, Угорщина і Словаччина. В Італії в літній сезон обслуговуванням гостей зайняті до 15% жителів, у Франції - 10%. А в Іспанії, у національному парку "Donana" приймають до 800 тис. туристів на рік. Причому, усі ці туристи приїжджають у маленьке селище Ель-Росіо з кількістю жителів усього лише 2000 чоловік.

Дбайливе відношення до традиційних культур - невід'ємна частина ЕТ. Багато хто розглядають ЕТ, чи екоподорожі, як важливий інструмент збереження природи. Вважають, що зберігаються і території, які охороняються і тому залучають туристів. Гроші, що приїжджі витрачають на транспорт, їжу, житло, наймання провідників і відвідування парків, підтримують місцеву економіку. При цьому створюються нові робочі місця і господарська інфраструктура, заснована на дотриманні законів. А це, у свою чергу, змушує уряд і місцеве населення звести до мінімуму таку, наприклад, незаконну діяльність, як вирубка лісів і браконьєрство. Місцеві жителі починають розуміти: якщо природна територія утримується в порядку, значить приїжджають туристи, а з ними їхні кошти. Відзначається, що економічне значення ЕТ як у приватному, так і в громадському секторах поступово збільшується.

Будучи найважливішим інструментом сталого розвитку, ЕТ дозволяє вирішити триєдину задачу: 1) збереження біологічної розмаїтості, особливо в охоронюваних ЄС планети; 2) сприяння сталому використанню біоресурсів, створенню робочих місць; 3) справедливий розподіл вигод від ЕТ органами місцевого управління і місцевим населенням, одержуючи їхню інформовану згоду і повну участь у плануванні і керуванні екотуристським бізнесом.

Головною задачею найближчим часом є аналіз накопиченого досвіду і обмін ідеями з метою максимального збільшення економічних,

екологічних і соціальних вигод при одночасному зведенні до мінімуму негативних наслідків розвитку ЕТ.

Однак, для забезпечення максимальних вигод від розвитку ЕТ, зведення до мінімуму негативних впливів на природні ЕС всі зацікавлені сторони повинні взяти на себе зобов'язання щодо виконання на погодженій основі у своїй діяльності визначених умов і рекомендацій: 1) ЕТ повинен сприяти охороні і поліпшенню природних територій і СР прилеглих територій і угруповань; 2) ЕТ вимагає здійснення спеціальної політики, стратегій і програм для кожної країни, регіону і території; його не можна стійко розвивати просто копіюючи те, що зроблено в інших місцях, не говорячи про те, що не можна допускати його розвиток на основі безладу і анархії; 3) для ЕТ вимагаються практичні й ефективні системи координації між усіма зацікавленими сторонами, включаючи уряд, приватні підприємства і місцеві співтовариства; 4) планування ЕТ повинне містити в собі чіткі критерії територіального зонування, включаючи ЗТ, зони низького і середнього впливу (ці критерії повинні чітко втілюватися в життя; їх повинні дотримувати всі сторони); 5) фізичне планування і дизайн екотуристських об'єктів, особливо малих готелів і інших засобів розміщення, ресторанів, інформаційних центрів у національних парках і т.д., повинні здійснюватися таким чином, щоб не допускати чи зводити до мінімуму будь-який негативний вплив на природне і культурне середовища; 6) транспортні засоби і комунікації, які використовуються в екотуристських районах, повинні мати низький рівень забруднення (у цих районах варто категорично заборонити види спорту з використанням гучних чи сильно забруднюючих видів транспорту); 7) екотуристична діяльність на ЗТ повинна здійснюватися виключно відповідно до правил поведінки в таких районах; 8) у планах управління варто враховувати той факт, що ці зони будуть використовуватися туристами, і в них слід передбачити стійке використання й організацію відвідувань; 9) варто установити належні юридичні й організаційні механізми з метою сприяння ефективної організації щодо участі місцевих співтовариств і малого бізнесу в усьому екотуристичному процесі, включаючи визначення політики, планування, управління і моніторинг; 10) варто також впровадити організаційні, фінансові, податкові та інші механізми, що дозволять залишати значну частку доходів від ЕТ у відповідному місцевому співтоваристві направляти їх на природоохоронні цілі; 11) слід забезпечувати такий ЕТ, що є вигідним, економічно сталим і прибутковим бізнесом; 12) усі сторони, позв'язані з екотуристичним бізнесом, повинні усвідомлювати витрати, що відносяться до зм'якшення потенційних негативних наслідків. Такі витрати повинні враховуватися в техніко-економічних і фінансових аналізах усіх екотуристських проектів до фактичного інвестування; 13) при розвитку ЕТ потрібно особливо жорстко забезпечувати дотримання загальних туристичних нормативів і кодексів,

поєднуючи і моніторинг із роз'яснювальними кампаніями серед підприємців і туристів, навчанням постачальників послуг, а також передбачити санкції до порушників; 14) варто приділяти увагу перспективам обов'язкового впровадження систем сертифікації екотуристських об'єктів і видів діяльності, хоча б на регіональному і (по можливості) на загальноєвропейському рівні для того, щоб гарантувати відповідність їхньої якості принципам сталості; 15) освіта і професійна підготовка є обов'язковими умовами сталого розвитку і управління ЕТ (для ЕТ потрібні висококваліфіковані гіді-екскурсоводи, які, переважно, повинні бути корінними жителями відповідного району); 16) еко туристи потребують докладної і спеціалізованої інформації як до, так і під час поїздки; 17) у рекламних матеріалах по ЕТ повинна міститися достатня інформація про очікувані враження, на які можуть розраховувати туристи, включаючи відомості про флору, фауну, рельєф, геологію і, у цілому, про відвідуваний ЕС.

Таким чином, сталий туризм – це напрям розвитку туризму, який базується на принципах СР, забезпечує усі нагальні потреби і який забезпечить потреби майбутніх поколінь. Сталий туризм: включає зберігання природних ресурсів і умов, бережливе відношення до біорізноманітності, довкілля і соціокультурного середовища. Тому сталий туризм може бути як екологічним, так і іншого типу.

Слід зазначити ще один аспект. Усім нам варто пам'ятати, що ЕТ, імовірно, більш ніж будь-який інший сегмент туризму має потребу в особливій інфраструктурі і специфічним рішенням, які би відбивали унікальний характер кожного приймаючого центра ЕТ. І якщо усі ланки суспільства будуть працювати на взаємній повазі до прав унікальної дикої природи, культур і самобутності народів – такий ЕТ стане реальним інструментом сталого розвитку в ХХІ ст.

Контрольні питання для самоперевірки

1. *Що таке вільний час і відпочинок?*
2. *Що таке рекреація, рекреаційна діяльність і рекреаційні ресурси?*
3. *Наведіть визначення поняття “туризм”.*
4. *Наведіть еволюцію визначення „екологічний туризм”.*
5. *Які задачі Міжнародного року екотуризму?*
6. *Які принципи і специфічні особливості екотуризму?*
7. *Які ви знаєте принципи сталого розвитку туризму?*

3 КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТУРИЗМУ

Будучи складним соціально-економічним явищем, туризм привертає увагу фахівців різних галузей народного господарства, кожний з яких розглядає його під своїм кутом зору.

Тлумачення самого поняття „туризм” і термінів у сфері туризму є дискусійними. У виданнях Міжнародної туристської академії (Монте-Карло) під поняттям „туризм” розуміються „подорожі, що здійснюються заради задоволення, відпочинку чи лікування – пішою ходою, або будь-яким транспортним засобом”, причому, основною умовою визнання даної подорожі як туристської є вільний вибір цілі і виключення всяких елементів, пов'язаних або з заробітком чи з постійним поселенням на туристських територіях. Нарешті, у багатьох енциклопедичних виданнях туризм трактується як розважальне, пізнавальне (краєзнавче, наукове і т.п.) мандрування, або подорож з метою відпочинку, лікування, задоволення релігійних потреб, однак при цьому, зазначається, що це не може бути пов'язаним із заробітком, або зміною постійного місця проживання.

Одне з визначень туризму: „туризм – тимчасове переміщення людей з місця свого постійного проживання в іншу країну чи місцевість у межах своєї країни у вільний час з метою отримання задоволення і відпочинку, в оздоровчих, гостьових, пізнавальних чи професійно-ділових цілях, але без заняття оплачуваною роботою у відвідуваному місці” [8]. У наведеному визначенні закладене і поняття „рекреація” – розширене відновлення фізичних, інтелектуальних і емоційних сил людини, або діяльність, спрямована на відновлення продуктивних сил людини.

Існуючі визначення туризму можуть бути об'єднані в дві групи - робочі і концептуальні. Перші носять вузькоспеціальний характер, стосуються окремих економічних, соціальних, правових і інших аспектів туризму чи його видових особливостей і виступають як інструмент вирішення конкретних задач, як, наприклад, визначення туризму для цілей статистики. Другі, концептуальні чи сутнісні дефініції охоплюють предмет у цілому, розкривають внутрішній зміст туризму, що виражається в єдності всього різноманіття властивостей і відносин, і дозволяють відрізнити його від подібних, часто взаємозалежних, але сторонніх явищ.

У процесі історичного розвитку поняття „туризм” і „турист” неодноразово зазнавали зміни і доповнення. З практичної точки зору поняття „турист” вимагало більш точного визначення, ніж „туризм”.

Одне з перших визначень „туриста” належало Комітету експертів з питань статистики Ліги Націй (1937).

В даний час у міжнародній практиці широко використовується визначення, сформульоване Римською конференцією 1963 р. і схвалене ВТО: „Туристи - це усі особи, які прибувають у країну, що не є країною їхнього постійного місця проживання, у будь-яких цілях, за винятком

здійснення оплачуваної діяльності”. Виходячи з цього визначення, туристи – це особи, що перебувають у даній країні, щонайменше, 24 години. Мета їхньої подорожі: а) використання вільного часу (розваги, канікули, лікування, навчання, спорт і релігія й ін.); б) інтереси справи (сімейні, місії, з’їзди, симпозиуми, конференції і т. ін.). Таке уточнення поняття туриста (з невеликими доповненнями) застосовується в більшості країн світу.

Згідно до Закону України „Про туризм” [4], *турист* – особа, яка здійснює подорож по Україні (або до іншої країни) з незабороненою законом країни метою перебування терміном *від 24 годин до одного року* без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов’язанням залишити країну або місце перебування в зазначений строк.

В обіг був також уведений термін „*відвідувач*”, в основу визначення якого покладено класифікацію подорожуючих лиць. Головним принципом останнього і критерієм виділення серед подорожуючих осіб туристів є мета (мотиви) перебування за кордоном. У залежності від мети поїздки, осіб що подорожують, вони підрозділяються на дві великі групи. До першої групи відносяться ті, хто здійснюють поїздки не з туристськими цілями. Як правило, вони виїжджають за кордон для оплачуваної професійної діяльності. До них відносяться: особи, що знаходяться в закордонних країнах у пошуках роботи і працюючі в них; жителі прикордонних районів, зайняті на території суміжних країн; особи, що залишаються на постійне проживання. Ця категорія мандрівників не вноситься в туристську статистику. До другої групи відносяться тимчасові відвідувачі - особи, які подорожують з туристськими цілями.

3.1 Ознаки класифікації туризму

Класифікація сучасного туризму продиктована, насамперед, необхідністю планування розвитку і територіальної організації туристського господарства, туристського руху та й усього туризму в цілому як просторового соціально-економічного явища. Сутність цієї класифікації полягає у виділенні окремих форм і видів туризму по найрізноманітніших напрямках, а якість і цінність визначаються тим, які принципи покладені в її основу.

Дотепер не зроблено чіткої класифікації туризму. Це пояснюється, насамперед, тим, що практично неможливо виділити чисті форми і види сучасного туризму. Тим більше, що для останнього характерні перманентні процеси диференціації і інтеграції його окремих видів. Але класифікація необхідна, тому що вона дозволить вирішити ряд проблем розвитку і територіальної організації туризму і його інфраструктури, визначати попит на окремі види туристських послуг і на цій основі розробляти плани розвитку матеріально-технічної бази туризму.

Класифікаційними ознаками туризму можуть бути: мета, характер організації, термін і тривалість подорожі, засоби пересування, способи розміщення, якісний склад учасників подорожі і т. ін. Але вирішальне значення все ж належить меті подорожі. Правда, подорожуючи, турист ставить перед собою не одну мету. Але в залежності від індивідуальних потреб туриста одна з них стає домінуючою. Класифікаційними ознаками туризму також можуть бути: значення, характер організації, суспільна функція і технологія, тривалість подорожі, інтенсивність туристських потоків, вік учасників, соціальні групи, спосіб пересування і т.д. Наприклад, у залежності від мети можна підрозділити види туризму на наступні: лікувально-оздоровчий, спортивний, пізнавальний, спеціалізований (діловий, конгресний, релігійний, ностальгічний та ін.), екологічний, науковий, сільський і т.д. Не завжди можна визначити співвідношення різних типів туризму і зробити це дуже складно, тим більше, що існує велика кількість змішаних типів турів: пізнавально-ділові, рекреаційно-пізнавальні, еколого-культурні і т. ін. Найбільш масовими типами туризму є пізнавальний і рекреаційний. На їх частку припадає більш 75% усіх туристів, значно менше (10-15%) приходить на діловий туризм, решта припадає на науковий і всі інші види. Серед факторів, що визначають можливість реалізації різних видів туризму можна виділити соціально-економічні, демографічні, екологічні і медико-біологічні, політичні, соціально-психологічні, природні, культурно-історичні, матеріально-технологічні.

На відміну від форм і класів, види туризму дуже різноманітні. Вони залежать від цілого ряду факторів, найбільш важливими з яких є: 1) наявність і тривалість вільного часу; 2) вік, стать, стан здоров'я, рівень духовного розвитку, особистий смак людей і їхній матеріальний добробут; 3) розмаїтість природних умов і сезонність; 4) наявність визначених засобів пересування та ін.

За характером організації туризм підрозділяється на: а) *організований (плановий)*; б) *самодіяльний*; в) *неорганізований („дикий“)*.

Туристи задовольняють свої потреби по-різному. Вони можуть одержати відповідний набір послуг за посередництвом туристської фірми чи без її участі, оплатити поїздку з комплексним обслуговуванням завчасно чи кожної послуги окремо в міру користування нею на місці. Строго регламентовані подорожі, запропоновані туристичними фірмами і реалізовані звичайно на умовах попередньої оплати і називаються організованим туризмом.

Організовані туристи отримують тури по заздалегідь погоджених маршрутах, термінах перебування, обсягу наданих послуг через спеціальний туристський збутовий апарат. Одні з них віддають перевагу турам з комплексним обслуговуванням, інші обмежуються частковим

туристським обслуговуванням, купують, наприклад, курсівку тільки на харчування.

На відміну від організованих, самодіяльні і неорганізовані туристи здійснюють свої подорожі за власною ініціативою і без прямої участі в них туристських організацій. Але є і велика відмінність самодіяльних туристів від неорганізованих.

Самодіяльні туристи працюють у контакті з туристськими організаціями. Цей контакт може виявлятися по-різному: у наданні туристськими організаціями консультацій по проведенню подорожі, видачі на прокат туристського спорядження, іноді доставці туристів до початку маршруту і т.д. Крім того, самодіяльні туристи завжди оповіщають відповідні туристські організації про маршрут своєї подорожі, терміни її проведення. Це дозволяє контролювати проходження маршруту туристами і, якщо це необхідно, втручатися в його процес. Як правило, до самодіяльних туристів відносяться люди, що займаються в туристичних клубах і секціях, створюваних при різних підприємствах, організаціях і установах.

На відміну від самодіяльних туристів, *неорганізовані („дикі”) туристи* не пов'язані ніякими взаємними зобов'язаннями з різного роду посередниками - громадськими організаціями чи туристичними фірмами. Вони подорожують на принципах повної самодіяльності і самообслуговування. Ці „дикі” туристи найбільш мобільні і найменш організовані у своїх діях взагалі й у діях на природі зокрема. Типовий приклад неорганізованого туризму - поїздки методом автостопу з використанням для цього подорожніх автомобілів. Неорганізований відпочинок одержав широке поширення на Заході. На його частку зараз приходиться дві третини загального числа туристських поїздок. При відсутності організованої мережі місць привалів і нічлігів, у результаті дій цих туристів, виникають спонтанні місця відпочинку. Кількість таких місць росте щорічно, притім вони швидко „зношуються”, що приводить до скорочення ресурсів відпочинку і туризму взагалі. При цьому, процес розширення й одночасного зношування місць відпочинку можна спостерігати не тільки в найбільш привабливих для туристів районах, але і по всій території країн, де ці подорожі відбуваються.

Розрізняють *індивідуальний* і *груповий туризм*. Подорож однієї людини чи окремої родини (до п'яти чоловік, як правило) за власним планом - це індивідуальний туризм, подорож групи людей (шість-сім чоловік і більш) - це груповий туризм. Групові подорожі, як правило, організуються на основі спільності інтересів їхніх учасників. Це можуть бути тури археологічної, мистецтвознавчої, історичної чи екологічної тематики, колективні подорожі, які організуються аматорами лижних прогулянок чи сафарі, поїздки з виробничими цілями і т. ін. Для цілей районного планування велике значення має такий показник, як щільність

соціальних контактів, що виражається числом рекреантів на одиницю площі. Прагнення до максимальної самотності може бути названо „відцентровістю”, а до максимальних контактів – „доцентровістю”. Природно, що територіальна організація відцентрових форм відпочинку буде істотно відрізнятися від територіальної організації доцентрових видів відпочинку. У першому випадку характерними будуть дисперсність сфери обслуговування, незначна щільність транспортної мережі, екстенсивне використання рекреаційних ресурсів. Мікросередовище доцентрових видів відпочинку наближається до урбанізованих форм відпочинку. З огляду на відому суперечливість окремої особистості, зонування курортів повинне з'єднувати тихі зони з мінімумом контактів і зони з максимумом контактів.

По ознакою рухливості туризм поділяється на *стаціонарний і кочовий*. Це досить умовний розподіл, оскільки туризм, по-перше, обов'язково пов'язаний з переміщенням із місця проживання в місце відпочинку, а, по-друге, туристи навіть у так званих місцях відпочинку відрізняються великою рухливістю. Кочовий туризм припускає постійне пересування, зміну місцеперебування. Тут перебування носить підпорядкований характер. З ростом технічних можливостей транспорту підсилюється тенденція до кочового туризму, схильність туриста до „споживання простору”. Ступінь рухливості відбивається на підходах до вивчення туризму, зокрема, до оцінки рекреаційних ресурсів. Наприклад, оцінка пейзажної розмаїтості уздовж автотрас буде відрізнятися від оцінки ландшафтів для пішохідного і, тим більше, стаціонарного туризму. Ясно, що частота зміни пейзажів для пішохідного туризму повинна бути більше, ніж для автотуризму.

Туристи відвідують ті чи інші туристські центри, здійснюючі різні подорожі. Організаційними формами туризму є міжнародний і внутрішній туризм. До *міжнародного туризму* відносяться: *в'їзний туризм* - подорожі в межах України особи, що постійно не проживають на її території, і *виїзний туризм* - подорожі громадян України і особи, що постійно проживає на території України, в іншу країну. *Внутрішнім туризмом* є подорожі в межах території України громадян України і особи, які постійно проживають на її території.

З огляду на цілі, умови, напрямки і масштаби розвитку сучасного туризму Г.А. Папирян [9] підрозділяє його на ряд категорій:

1. *Етнічний туризм* - це подорожі, здійснювані з метою вивчення культури і способів життя рідкісних чи екзотичних народностей. Вони складаються із відвідування помешкань, культових церемоній і можливої участі у релігійних ритуалах.

2. *Культурний туризм* - подорожі, здійснювані з метою вивчення, а якщо можливо, і участі в житті зникаючих племен. У цьому випадку туристський центр організує дегустацію блюд у сільських готелях,

костюмовані фестивалі, фольклорні танці, демонстрацію предметів мистецтва і ремесла.

3. *Історичний туризм* - тури, що включають ознайомлення з визначними пам'ятками країн, музеями, соборами. Наприклад, він охоплює всесвітньо відомі історичні пам'ятники Рима, Єгипту чи Греції. Задачі цього виду туризму полегшуються тим, що визначні культурні пам'ятки знаходяться у великих містах чи у безпосередній близькості від них. Деякі визначні пам'ятки, зокрема, обладнані засобами для організації масового туризму.

4. *Рекреаційний туризм* - це подорожі, організовані з метою відпочинку, тобто прийняття сонячних ванн, плавання, соціальних контактів в спокійній обстановці, участі у спортивних іграх. Такі зони відпочинку часто розташовуються біля моря, де є обладнані пляжі, береги, що поросли пальмами, чи на гірських схилах, вкритих снігом і т.д.

5. *Діловий туризм* - це подорожі, що починаються з метою участі в конгресах, зборах, семінарах і інших важливих заходах. Подорожі, виконувані з діловими цілями, можуть комбінуватися з іншими (приведеними вище) видами туризму.

6. *Екологічний туризм* залучає мандрівників у недоторкані, іноді віддалені місця світу. Він подібний до етнічного туризму, однак акцент тут робиться на визначні природні пам'ятки. Подорожі, здійснювані з метою „спілкування з природою”, в основному мають географічний характер. На місцях туристам пропонуються подорожі пішою дорогою чи на конях, альпінізм, плавання на каное, проживання в табірних містечках, фотографування прекрасних видів природи т.д.

Організаційними формами туризму є міжнародний і внутрішній туризм. Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, чи інших ознак існують такі види туризму: дитячий; молодіжний; сімейний; для осіб похилого віку; для інвалідів; культурно-пізнавальний; лікувально-оздоровчий; спортивний; релігійний; *екологічний (зелений)*; сільський; підводний; гірський; пригодницький; мисливський; автомобільний; самодіяльний тощо. Особливості здійснення окремих видів туризму встановлюються законом (стаття 4 Закону України

i_j_^ [ZqZ} i•agZ\Zevg• j_dj_-Xphjd b\g•haj^haj hZ`Zevg•
•gr• nmgdp•€
DeZkbn•dZp•y Imjbafm fZ} _ebd_ gZmdh_ • ij
hkd•evdb \hgZ ^ha\hey} mihjy^dm\Zib agZggy •]eb

роки тому, після створення в Україні Союзу сприяння розвитку сільського туризму пішов зустрічний процес щодо організації зон зеленого туризму „зверху”. Вибирали, насамперед, сільські території, де „простоюють” райські куточки, і селяни, окрім звичайної праці, готові надавати будинок, їжу і послуги приїжджим. Це типова європейська практика агротуризму, характерна, зокрема, для Польщі, Франції, Німеччини.

Однак, для того щоб розвивати агротуризм на кваліфікованій і законній основі необхідні чітка законодавча база і підготовка фахівців. На жаль, зараз в Україні немає чітких законів, що спрямували б сільських „туроператорів” у прозоре правове поле. Поки що єдиний і дуже умовний спосіб їх „детенізації” - членство в Союзі сільського туризму, який на суспільних засадах поставляє клієнтів, захищає і навчає господарів і потроху рекламує їх садиби. Під дію регуляторних документів підпадають тільки курортні території. У цих рекреаційних оазисах податок на туризм зводиться до стягнення курортного збору. І то його сплата, як правило, перекладається з хазяїна на плечі самих відпочиваючих. Гість повинний підти у орган місцевої влади, зареєструватися там і сплатити суму курортного збору.

Тим часом, відсутність законодавчої бази це ще не все. Найбільший недолік українських садиб, де господар і радий би приймати туристів, - відсутність зручностей у будинку. Якщо, наприклад, якихось кілька років назад у ряді населених пунктів Карпатського регіону в одну кімнату набивався на два ліжкових яруси десяток лижників - був би дах над головою - то сьогодні більшість туристів вибирають будинки з усіма міськими зручностями. А ще більш примхливі (а, виходить, і більш багаті) хочуть мати усе окремо від хазяїнів. Щоб наблизити сільське житло до цивілізованого рівня, представники пілотного проекту TACIS по підтримці туризму в Карпатському регіоні проробляють питання надання мікрокредитів чи мікрогрантів власникам будинків у сумі 3-5 тис. євро на 3-5 років.

Однак, не очікуючи обіцяних мікрокредитів, більш заможні хазяїни взялися будувати будинки, де кожен блок має кімнату з індивідуальним санвузлом, душем чи ванною, автономним опаленням, кухнею, а іноді і сауною.

Крім вищевказаних фінансових і правових аспектів розквіт зеленого туризму в Україні, пригноблює, на думку фахівців, ще й аспект „етимологічний”. Багато городян підтримують настільки тісні зв'язки із селом, що ЕТ вони не сприймають як форму відпочинку. Повинно пройти ще чимало часу, щоб городяни перейнялися ностальгією по живій качці чи грядкам цибулі. Сьогодні потенційними зеленими туристами вважаються, у першу чергу, жителі індустріального сходу України, великих міст, таких як Одеса, Харків, Львів і розвиненого заходу Європи. Але, крім

побутового, знадобиться і пізнавально-розважальний стимул (кінні прогулянки, українські вечірніці, свята, козацькі забави та ін.).

Хоча Крим і дотепер традиційно лідирує по кількості відпочиваючих, зелений туризм в основному розвивається в Карпатському краї - Івано-Франківська область (Яремча, Косов), Закарпатська (Рахов), Львівська (Скол, Славське, Східниця). „Зелені” садиби з'являються в київському і полтавському регіонах. З кожним роком спостерігається тенденція до зростання чисельності сільських туристів.

3.3 Екологічний туризм

Відвідування територій з метою ознайомлення і пізнання природного середовища не є чимось новим, і з'явилося задовго до появи терміна „екологічний туризм”. Скоріше термін „екологічний туризм” виник як адекватна реакція на „неекологічність” традиційних форм експлуатації *оздоровчо-рекреаційного потенціалу* (ОРП) різноманітних ЕС. У зв'язку з цим виникла ідея розвитку екологічно орієнтованих форм рекреаційно-туристичної і санаторно-курортної діяльності. Це вкрай важливо для тих природних ЕС, що володіють унікальним ОРП, але мають обмежені можливості для підтримки рівноважного стану.

Незважаючи на те, що на частку ЕТ приходиться вже майже чверть усього ринку світового туризму, дотепер немає однозначного визначення цього поняття. Сам термін „екологічний туризм” з'явився ще наприкінці 1970-х років у зв'язку зі зростаючими масштабами негативного впливу масового туризму на стан довкілля.

Звично “екологічним” називають туризм, головним об'єктом якого є дика природа. При цьому більшість авторів відзначають складність проведення меж між природою і традиційною культурою і поряд із природою включають останню в об'єкти екологічного (еколого-культурного) туризму. Широке поширення набуває туризм з метою відпочинку на природі, на територіях, істотно не змінених антропогенною діяльністю. Такий вид туризму часто відноситься до розряду екологічного, а його значення для охорони і відновлення НПС, народних традицій і екологізації економічного розвитку стає в деяких регіонах вирішальним; як приклад, можна навести агротуризм (відвідування ферм і сіл з метою доручення до умов сільського способу життя).

Одним з визначень ЕТ є: подорож у відносно недоторкані чи незабруднені території з метою вивчення, милування і насолоди пейзажем, його дикими рослинами і тваринами, пам'ятками природи і культури. Таке визначення в істотній мірі орієнтує на ЕТ у межах територій з особливим природоохоронним статусом, наприклад. Поряд з охороною біологічного різноманіття, наукових спостережень за станом довкілля, об'єкти ПЗФ

характеризуються особливим режимом природокористування – “м’яким” по відношенню до природи і “жорстким” - до природокористувача.

В програмі Міжнародної спілки по охороні природи (IUCN), надрукованій у 1996 р., ЕТ визначається як: 1) усі види туризму, які прямо пов’язані з використанням природних ресурсів, які не потрапили під впливу урбанізації, включаючи пейзажі, топографію, водні ресурси, рослинний і тваринний світи; окрім того, він включає в себе полювання, автомобільні подорожі по дикій природі, сплав гірськими річками; 2) відповідальні подорожування по відносно недоторканій території з метою отримання задоволення і вивчення природи, а також будь-яких супутніх культурних пам’яток, як стародавніх, так і сучасних; це дозволяє звести до мінімуму негативний вплив на природу з боку туристів і веде до доволі активного соціально-економічного залучення місцевого населення [9].

Міжнародне товариство по ЕТ (США, Вермонт) визначає екотуризм, як відповідні подорожі в природні райони, що зберігають навколишнє середовище і підтримають якість життя місцевого населення [10].

У нашому розумінні, ЕТ - це культурний відпочинок на природі, що не наносить значимого збитку НПС, що дозволяє зберігати і відновлювати біологічну різноманітність і абіотичні умови існування сукупності живих організмів [12,13]. Таке визначення наближене до поняття „оздоровчого туризму”, а при орієнтації ЕТ на об’єкти ПЗФ передбачаються більш тверді правила поведінки в природних умовах.

Екотуризмом часто називають рекреаційну діяльність у межах територій (акваторій) і об’єктів ПЗФ. ЕТ характеризується орієнтацією на природні об’єкти, сталим природокористуванням, меншою ресурсо- та енергоємністю, безпосереднім впливом на соціально-економічний розвиток території. Головна мета ЕТ – це обмежена вимогами захисту довкілля рекреаційна діяльність. Розвиток ЕТ супроводжується зміщенням капіталів та виробничої активності зі сфери матеріального виробництва в невиробничу, що сприяє пом’якшенню впливу господарювання на ландшафт і раціональному використанню природно-ресурсного потенціалу.

Для ЕТ характерно, з одного боку, спілкування з природою, а з іншого - планування і фінансові вкладення з боку організаторів, а також одержання прибутку. Уміння обмежувати свої потреби в екологічно розумних межах, не порушувати сформований рівноважний стан ЕС, а також проводити ефективні дії, спрямовані на охорону довкілля – атрибути ЕТ, що формуються в процесі екологічної освіти і виховання. У ЕТ можуть брати участь тільки екологічно грамотні і культурні люди, підготовлені шляхом організації ефективної інформаційної і виховно-освітньої роботи в області екології й охорони НПС. ЕТ окреслює межі припустимих навантажень на НПС і комплексні шляхи подолання виникаючих об’єктивних лімітів в освоєнні ОРП. Формування потоків туристів для

екотурів і інших форм ЕТ тільки з економічних міркувань, без урахування рівня екологічної культури організаторів і учасників, може нанести непоправну шкоду як стану природних ЕС, так і престижу цього перспективного виду туризму. Організація і розвиток ЕТ є унікальною можливістю трансформації антропоцентричного світогляду в біоцентричний, тому що дозволяє відчутти й усвідомити людині своє місце і роль в НПС. Одним з обмежень для розвитку туризму (і навіть ЕТ) є висока чутливість багатьох екосистем до антропогенних впливів, їх крихкість, причому саме в районах, привабливих “дикою” природою чи аборигенними формами господарювання.

ЕТ повинен бути: повернутим до природи і заснованим на використанні переважно природних ресурсів; не наносити збитку НПС, чи припускати мінімальний збиток, який б не підривав екологічну стійкість природних ЕС; націленим на екологічне виховання й освіту, на формування відносин рівноправного партнерства з природою; місцевого соціокультурного середовища; економічно ефективним і забезпечуючим розвиток тих районів, де він здійснюється.

Коли під ЕТ розуміється вид туризму з визначеними властивостями (які наведені вище), до яких належать вимоги, насамперед, збереження унікальності природного чи природно-культурного явища, дотримання строгих правил щодо дбайливого відношення до довкілля, то сталий туризм - це не якийсь вид, це напрямок розвитку, заснований на принципах концепції сталого розвитку, такий туризм, що задовольняє всім існуючим потребам, але при цьому розвивається таким чином, щоб забезпечити такими ж можливостями і наступні покоління. Він включає і ресурсозбереження, як дбайливе відношення до біорізноманіття, так і збереження всього навколишнього середовища, враховує всі культурні і соціальні відносини. Тому будь-який ЕТ можна назвати прикладом сталого туризму (сталий туризм може бути будь-якого іншого виду, не обов'язково екологічним).

В Україні вже на державному рівні туристичну галузь визнано перспективною і пріоритетною, розроблено програми розвитку туристично-рекреаційного комплексу (зокрема, „Програму розвитку туризму в Україні до 2005 року”). Необхідність глобального підходу до екологічних проблем, що виникають в індустрії туризму, потребує створення повноцінної національної туристської політики. При цьому „першочергова умова, яку треба брати до уваги в будь-якій програмі розвитку – це пошук балансу між захистом і охороною довкілля, що є особливо важливими для рекреаційно цінних уразливих екосистем, та економічним і соціальним розвитком, пов'язаним із туризмом” [13]. А, отже, важливим завданням постає на сьогодні розробка науково обґрунтованої концепції (зваженої теоретичної основи) ефективного розвитку рекреації, яка максимально відповідала би вимогам і принципам

ЕТ. Для забезпечення екологічного підґрунтя реалізації програм слід виконати ряд науково-дослідницьких робіт (переглянути нормативи рекреаційних навантажень на різні екосистеми, розробити методи оптимізації таких навантажень тощо), доповнити законодавство, розробити і задіяти управлінські й економічні важелі.

В сучасних умовах доцільним є розробка загальних рекомендацій відносно екологічного обґрунтування державної програми розвитку туризму в Україні. Щодо виконання цього завдання слід вивчити і проаналізувати досвід країн Європи (зокрема Східної і Центральної, як таких, що мають наближені до наших природні і соціально-економічні умови) на матеріалах міжнародних конференцій; проаналізувати сучасний стан туристичної галузі України (розглянути сучасні управлінські й економічні механізми регулювання). Показовими можуть бути також результати розгляду концептуальних засад оптимізації рекреаційної діяльності (аналіз підходів).

Як уже відзначалося вище, ЕТ виник порівняно недавно на хвилі „зеленого” руху і одержав широке поширення на Заході в зв'язку з концепцією СР країн. У спеціальній літературі ЕТ визначається, як подорожі в райони з відносно добре збереженим природним середовищем з метою одержання уявлення про природні і культурно-етнографічні особливості місцевості, при цьому він не порушує цілісності ЕС і створює такі економічні умови, при яких охорона природи стає вигідною для місцевого населення.

ЕТ часто розглядається як альтернатива масовому туризму, тому на відміну від традиційного туризму він характеризується наступними основними ознаками: 1) наявністю унікальних природних визначних пам'яток, що виступають як головні об'єкти ЕТ; 2) використанням природного і культурного потенціалу території без виснажування на основі планового розвитку індустрії туризму; 3) порівняно низькою капітало-, матеріало- і енергоємністю; 4) організацією екологічної освіти і формуванням екологічного світогляду, що є однією з найважливіших задач ЕТ; 5) сприянням соціально-економічному підйому окремих регіонів і цілих держав.

ЕТ охоплює потоки туристів з різними цілями: від короткочасного відпочинку на природі під час уїк-енду до проведення наукових досліджень на природну тематику. В останні роки екотуристи і волонтери часто залучаються до польових робіт, що не вимагають високої кваліфікації. Вони охоче проводять відпустку за такими екзотичними заняттями, як облік чисельності птахів, ссавців і інших тварин, а також рідких рослин у виняткових куточках планети чи збирання яєць рідких видів черепах у країнах Латинської Америки, або спостереження за великими хижакими і копитними на просторах Східної Африки й Азії. Частина екотуристів приваблюють унікальні рослинні співтовариства і

біоценози, наприклад, тропічні екваторіальні ліси, як цвітне тундра влітку чи пустеля навесні, об'єкти неживої природи (печери, каньйони, останці й ін.), а також деякі антропогенні ландшафти.

Одночасно з диверсифікованістю ЕТ відзначається процес зближення цього виду туризму з іншими його проявами. Адже тяга до природи присутня й у масовому туризмі. Наприклад, ділові поїздки нерідко включають відвідування національних чи природно-етнографічних парків, купально-пляжний відпочинок і просто виїзди на природу. Границі власне ЕТ стають усе більш розмитими і утруднюються опису.

Як уже було сказано вище, ЕТ відноситься до групи видів природно-орієнтованого туризму. Завдяки даному визначальному критерію ЕТ відрізняється від таких його груп як туризм діловий, історичний чи культурно-орієнтований туризм, освітній туризм та ін. Усе різноманіття видів ЕТ можна розділити на два його основних типи:

- *ЕТ межах об'єктів ПЗФ*; розробка і проведення таких турів є класичним напрямком у ЕТ, цьому відповідають тури, що відносяться до ЕТ у вузькому значенні даного терміна, їх можна віднести до „австралійської” моделі ЕТ;

- *ЕТ поза об'єктами ПЗФ*; до цього типу турів можна віднести дуже широкий спектр видів екологічно орієнтованого туризму, починаючи від агротуризму і до круїзу на комфортабельному лайнері, цю групу екотурів можна віднести до „німецької” чи до „західноєвропейської” моделі.

Як і інші групи турів, екологічні тури можна класифікувати за багатьма ознаками - за способом пересування, за складом учасників, за тривалістю, стосовно границь країни проживання туристів і т.д.

Найбільш істотними варто вважати дві ознаки:

- *основна мета туру* - за цією ознакою доцільно розрізняти наступні види екотурів: спостереження і вивчення „дикої” чи „окультуреної” природи з набуттям екологічних знань; відпочинок в оточенні природи з емоційними, естетичними цілями; лікування природними факторами; спортивні і пригодницькі цілі;

- *основний об'єкт*, що визначає зміст програми туру і почасти форму його організації, За цією ознакою розрізняються такі види екотурів: ботанічні, зоологічні, у тому числі *бедвотчинг* – спостереження за птахами, геологічні і тому подібні тури; еколого-етнографічні, археологічні, еколого-культурні тури; спелеологічні, водяні, гірські тури і т. ін.

До цієї категорії деякі фахівці відносять також агротури чи сільські „зелені” тури. Зрозуміло, цілі туру і його об'єкти пов'язані поміж собою, і обидві головні родові ознаки не можна вважати абсолютно незалежними підставами класифікації (у реальній програмі туру його цілі й об'єкти часто поєднуються). Проте, кожен організатор і учасник туру може

визначити його головні особливості для себе віднести кожен конкретний тур до того чи іншого виду.

3.3.1 Бедвотчинг, як форма екотуризму

В даний час мільйони людей в усьому світі не уявляють собі відпустки без польового бінокля й атласу-визначника птахів. Спостереження птахів у природі - особлива форма дозвілля, що стала дуже популярною в другій половині ХХ ст. у всіх цивілізованих країнах і приносить їх громадянам величезне духовне задоволення, нові знання, враження.

Шанувальників цього захоплення називають „*birdwatchers*” („бедвотчери”) - спостерігачі птахів. Серед них є колекціонери, які усе життя поповнюють власні списки зустрінutih видів птахів і змагаються „у кого більше”? Деякі чемпіони за своє життя зареєстрували більш 5 тис. видів із усіх 9600 існуючих на Землі. Сотні туристичних фірм організують поїздки на всі континенти Землі іноді тільки для того, щоб показати одного єдиного унікального птаха. Сотні магазинів забезпечують аматорів спеціальним одягом, біноклями, фотоапаратами, магнітофонами для запису пташиних голосів, переносними укриттями; пропонують годівниці для будь-яких птахів: від грифів до колібрі.

65 млн. тільки дорослих американців полюбляють спостерігати за птахами і підгодовувати їх. Відповідно до повідомлення Федеральної служби риб і дичини США вони витрачають на це \$ 5,2 млрд. щорічно. А це майже половина суми, затрачуваної ними на спостереження за тваринами взагалі. Для порівняння: \$ 5,8 млрд. американці витрачають щороку на перегляди кінофільмів і \$ 5,9 млрд. - на відвідування різних спортивних заходів.

Орнітологи затверджують, що усе почалося в 1934 р., коли в США був виданий перший у світі польовий визначник птахів, підготовлений американським орнітологом і художником Р.Т. Петерсоном. Навіть дилетант міг знайти в ньому кольоровий малюнок і назву птаха, якого він побачив у природі, якщо постарався його розгледіти. І це виявилось так захоплююче, що кількість орнітологів-аматорів стала стрімко зростати. У багатьох країнах видані десятки подібних визначників. В Україні такий визначник видано Українською спілкою охорони птахів.

Спостереження за птахами приносять дуже відчутні внески в справу охорони природи в різних регіонах країни. Так, відвідувачі Національного заповідника „*Santa Anna*” у штаті Техас залишають тут до \$ 14 млн. щорічно. І ці кошти йдуть на розробку програм щодо збереження рідких видів, відновлення порушених місцеперебувань. Крім того, ці відрахування дозволяють створювати багато робочих місць і тримати великий штат

службовців, що, у свою чергу, полегшуює існування багатьох пернатих і поліпшуює умови спостереження за ними.

В Україні ці тенденції тільки зароджуються. Для нашої країни такий вид ЕТ дуже перспективний, хоча саме цей вид є дуже спеціалізованим і тому трудоемким. Адже супроводжувати спостерігача за птахами обов'язково повинен фахівець з університетською освітою, який знається на птахів не гірше самого бевдвотчера [14,15]. А таких фахівців не так вже і багато. В Азово-Чорноморському регіоні вони є тільки в заповідниках і національних парках, а також і у великих міських центрах, таких як Одеса, Сімферополь, Запорожжя, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Мелітополь і ін.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Які основні тлумачення термінів “туризм” і “турист”?
2. Які основні ознаки класифікації туризму?
3. Що таке агро туризм (зелений туризм)?
4. Які відомі вам трактування екологічного туризму?
5. Які основні типи і ознаки екотуризму?
6. Що таке “бевдвотчинг”?

4 РЕСУРСИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

Екологічний туризм, як галузь народного господарства має істотно виражену ресурсну орієнтацію, яка впливає на територіальну організацію туристичної діяльності, на формування нових туристських районів і їхню спеціалізацію.

Ресурсами ЕТ, що забезпечують його головний принцип - прагнення до пізнання довкілля і його особливостей, є:

- *компоненти природи і територіально-природні комплекси* - геологічна побудова, літологічний склад порід, сучасні тектонічні і геологічні процеси, рельєф, клімат, водні об'єкти, флора і фауна, типові і унікальні ландшафти і ЕС, рідкісні природні об'єкти;

- *історико-архітектурні і археологічні об'єкти* - уся культурна і духовна спадщина регіону, місцевості, де історичні, археологічні, культурні пам'ятники знаходяться в безпосередньому територіальному зв'язку з природними ділянками.

Об'єктами першої групи в Україні можуть бути добре збережені типові зональні чи унікальні (азональні і інтразональні) природні ландшафти, що представляють пізнавальний інтерес. Цьому сприяє багатство природних умов країни, де представлені такі природні зони як: Полісся, лісостепова, степова, кілька варіантів висотної поясності в гірських системах Криму і Карпат.

Важливе місце в структурі зональних і азональних ландшафтів України займає екологічна мережа. 21.09.2000 р. Верховна Рада України прийняла Закон України № 1989-III „Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.”.

Європейська екологічна мережа включає наступні елементи:

- *природні* чи ядра ключових районів для збереження ЕС, середовищ мешкання, видів і ландшафтів європейського значення;

- *екологічні* чи коридори перехідних зон для забезпечення взаємозв'язку між природними ЕС - елементами дефрагментації природних масивів і міграційних шляхів;

- *відновлені райони*, де існує необхідність у відновленні порушених елементів ЕС, середовищ існування і ландшафтів європейського значення чи повне відновлення означених районів;

- *буферні зони*, що сприяють зміцненню мережі і її охорони від впливу негативних зовнішніх факторів.

4.1 Заповідні території - ресурси екотуризму

Природні території (акваторії) і об'єкти з особливим статусом охорони є основою існування і розвитку ЕТ, що використовує весь потенціал унікальних ЕС.

По усьому світі виділяють великі ділянки території під заповідники, резервати, національні парки, прагнучи залучити екотуристів, а з ними і їхній капітал. У Кенії, приміром, використання національних парків приносить щорічний дохід у \$ 450 млн. Це означає, що кожен лев приносить у скарбницю \$ 27 тис., а стадо слонів - приблизно \$ 610 тис. В Східній Африці народилося висловлення: “Поки звірі платять, нехай живуть”. Коста-Рика оголосила 30% своєї території природоохоронною зоною; у даний час ЕТ тут стає провідним джерелом доходу, що перевищує експорт бананів і кави. ЕТ на Галапагоських островах щорічно дає Еквадору більш \$180 млн. Доходи від такого виду туризму, як вважають фахівці WWF (Всесвітнього фонду дикої природи) на прикладі деяких Африканських республік повинні розподілятися: 50% на охорону природи, 40% - на розвиток місцевої економіки, 10% - у національний фонд захисту природи.

Частина заповідності є важливим екологічним і соціальним показником, підвищення якого сприятиме екологічній стабільності, збереженню генофонду країни. ЗТ можуть стати найбільш важливою ланкою в розвитку ЕТ, оскільки мають до цього цілий ряд передумов: 1) розташовані в найбільш мальовничих і привабливих, цікавих з пізнавальної точки зору місцях; 2) володіють у якомусь ступені сформованою системою прийому й обслуговування туристських груп, наміченою і відпрацьованою системою туристських маршрутів, що визначилася практикою організації просвітительської роботи; 3) мають у своєму розпорядженні визначену інфраструктуру, забезпечити транспортом, персоналом і системами зв'язку; 4) усталене відношення у місцевого населення, яке вже склалося до конкретного природного резервату й існуючим на його території екологічним обмеженням на господарську діяльність.

Найбільшим потенціалом для цілей ЕТ володіють державні національні природні парки і біосферні резервати, основним завданням яких, поряд з охороною ЕС і біорізноманіття, є екологічна освіта і виховання. Тим часом, слід зазначити, що серед усіх типів об'єктів ПЗФ незвичайним є регіональні ландшафтні парки (РЛП), які до категорії заповідних об'єктів були віднесені в Україні з 1992 р. Особливістю РЛП є те, що створення їх має двояку мету: охорона цінних природних куточків і організація умов для ЕТ, спостереження за птахами і просто відпочинку на природі. Саме в цій категорії поєднуються дві найважливіші функції – охорона природи і збереження історико-культурних об'єктів. Поряд з цим, найважливішою функцією РЛП також є екологічне виховання в природі і, насамперед, молоді. За своїм статусом РЛП є природоохоронною рекреаційною зоною місцевого чи регіонального рівня.

Для України потреба в РЛП дуже важлива, з огляду на той факт, що наша країна є густонаселеною. І однією з найважливіших територій,

багатою рекреаційний потенціал є Азово-Чорноморський регіон. Так, наприклад, за даними *А.С. Лисеуко* [16] рекреаційні ресурси тільки Татарбунарського і Білгород-Дністровського районів потенційно можуть лікувати до 40 тис. рекреантів. Середня тривалість періоду комфортного літнього відпочинку на морському узбережжі складає 120-290 сонячних днів на рік. Рекреаційний потенціал лише одного Татарбунарського району що має 54 км узбережжя, нараховує 16 тис. га прибережної смуги шириною 3 км, як це встановлено нормами курортології. Це один із самих багатих таким ресурсом адміністративних районів прибережної зони регіону.

Придатність території для створення РЛП залежить від наявності природних, культурних і історичних цінностей, можливості організації на їхній базі екологічного туризму. Хоча в Північно-Західному Причорномор'ї зосереджені великі об'єкти ПЗФ (плавні, лимани, озера і т.д.), де зберігаються унікальні біоценози, проходять маршрути сезонних міграцій птахів і риби, однак існуючих об'єктів заповідного фонду в Північно-Західному Причорномор'ї сьогодні недостатньо. Вони не зможуть зберегти біологічну розмаїтість і той величезний потік пернатих, які пролітають через наш регіон двічі на рік.

Так, у Північно-Західному Причорномор'ї, що включає Одеську, Миколаївську і Херсонську області площа ПЗФ складає близько 3%. Хоча відповідно до плану розвитку перспективної мережі природно-заповідних територій, затвердженому на регіональних (обласних) і національному рівнях, площу заповідні території в Північно-Західному Причорномор'ї, передбачається збільшити до 5,36% [17]. Саме тому в списки перспективних територій ПЗФ внесений ряд територій (акваторій), що мають величезну цінність як для збереження біорізноманіття, так і для розвитку ЕТ. Така необхідність виникла давно. Однак реальний механізм включення їх у списки потенційних територій для перспективного заповідання з'явився тільки на початку 19-х років [18].

Існує багатий міжнародний досвід функціонування парків, що мають назву природних, ландшафтних, регіональних і т.д.; особливо поширені вони в країнах Європи. Як правило, вони підпорядковуються регіональним адміністративним органам. Особливо важливу роль такі парки відіграють у Польщі, де їхнє число досягає сотні.

Таким чином, найважливіша складова потенціалу для розвитку ЕТ у регіоні вже є. Створена мережа заповідних об'єктів сьогодні вже має достатню юридичну основу. Йде поступальний розвиток екологічної мережі. Проблема тільки в одному – у відсутності відповідних знань, досвіду і надійних партнерських взаємин з туристичними агентствами і місцевою владою.

4.1.1 Специфіка розвитку екотуризму на заповідних територіях

Концепції ЕТ і біологічної різноманітності з'явилися у світі майже одночасно. Це, безсумнівно, відбулося не випадково: ЕТ був природною реакцією на масове поширення звичайного туризму, що викликав негативні суспільні і культурні наслідки і став однією з причин деградації НПС, включаючи втрату біологічної різноманітності в туристських регіонах. В Україні ці концепції започатковані водночас, але незалежно одна від одної і зовсім різними способами: „біологічна різноманітність” у зв'язку з підписанням Конвенції по біологічній різноманітності, тобто зверху вниз, а ЕТ як нова тенденція розвитку місцевого туризму, на яку вплинула активізація природоохоронного руху, тобто знизу наверх.

Втрата біологічної розмаїтості викликана не біологічними, а суспільними й економічними факторами. Індустрія туризму потребує біологічної різноманітності, що може розглядатися як ресурс. Туризм же має потребу в біологічному різноманітті як засіб розваги. Однак, якщо обсяг туризму (як внутрішнього, так і міжнародного) збільшується, біологічна різноманітність усе більше і більше потрапляє під загрозу, і прямі чи непрямі шкідливі впливи на неї будуть зростати.

Роль звичайного туризму в збереженні біологічної різноманітності пасивна - зменшувати шкідливі впливи на біологічну різноманітність; однак роль ЕТ активна - позитивно впливати чи безпосередньо підтримувати збереження біологічної різноманітності. Реалізація цієї можливості і використання ЕТ як інструменту підтримуваного розвитку вимагає, окрім вищесказаного, інтеграції розвиненого туризму і охороняємої природи з економічними інтересами місцевого населення.

Створення таких умов, - це розробка і реалізація адміністраціями природоохоронних територій системи управлінських і господарських заходів, спрямованих на залучення на ЗТ туристів, туроператорів і агентів, а також створення тут високоефективної туристської інфраструктури. Іншими словами, задача природоохоронних територій - забезпечення раціонального (сталого) використання туристичних ресурсів природоохоронних територій під якими розуміються природні, історичні, соціальні і культурні об'єкти міжнародного, національного, регіонального чи місцевого значення, що знаходяться в їхніх межах і здатні задовольнити потреби туристів.

Варто підкреслити, що процес переходу до раціонального природокористування для всіх зацікавлених сторін, які беруть участь у ньому (адміністрація ЗТ, органи місцевого самоврядування, місцеве населення, туристичні агентства) носить стратегічний характер.

Адміністрація заповідних територій

З одного боку, ЗТ - це природоохоронна, причому некомерційна організація, пріоритетною метою якої за законом не може бути одержання прибутку, а лише збереження природної ЕС. З іншого боку, виконання задачі щодо організації туризму і рекреації може приносити ЗТ реальні доходи. Завданням фахівців в області охорони біологічного різноманіття і раціонального природокористування є пошук тієї грані, що розділяє нераціональне і оптимальне використання туристичних ресурсів ЗТ. Основою такого пошуку є розмежування функцій, прав і обов'язків (відповідальності) у системі взаємин ЗТ із місцевими органами влади і населенням. Для вирішення цієї задачі потрібно відповісти на запитання: „Хто і як повинен займатися туристичною діяльністю на природоохоронних територіях?”

До загальноновизнаної думки фахівців, неприйнятно перетворювати адміністрацію ЗТ фірму, яка б займалася формуванням, просуванням і реалізацією туристичного продукту парку туроператорам, турагентам і туристам. Такі дії призвели б винятково до експлуатації рекреаційних ресурсів ЗТ і завдали шкоди природоохоронній діяльності. ЗТ за законом не є підприємствами, що поповнюють свої власні кошти за рахунок реалізації (продажу) власного ресурсу прямо споживачам. Туризм у ЗТ повинен бути сферою діяльності, насамперед місцевих жителів і підприємців, які здійснюють роботу не стільки під контролем ЗТ, скільки разом з нею, з метою підвищення власного рівня життя і створення основи СР місцевого співтовариства. Роль адміністрації ЗТ у сфері ЕТ повинна обмежуватися наступними базовими напрямками [19].

1. Управління рекреаційними навантаженнями. Припустимі навантаження визначаються для кожної ЗТ (об'єкту) окремо відповідно до її природних і історико-культурних особливостей. Для їхнього встановлення необхідно залучати наявні наукові розробки, що враховують умови даного регіону, а також проводити спеціальні дослідження силами власних наукових підрозділів. Гранично припустима величина рекреаційного навантаження визначається за результатами прикладних наукових досліджень, коректується за результатами екологічного моніторингу і відображується у відповідному менеджмент-плані (плані управління і розвитку) ЗТ. На основі отриманих даних вносяться пропозиції щодо змінення функціонального зонування ЗТ і визначається розташування туристських маршрутів, при якому природі ЗТ буде наноситися мінімальний збиток. У даному випадку основна мета зонування - визначення „екологічних коридорів”, по яких туристи зможуть досягти бажаної цілі чи інфраструктури природного або історико-культурного об'єкта.

2. Планування, організація і контроль потоків туристів.

Планування має на меті визначення оптимального числа відвідувачів на маршрутах і комплекс заходів для збільшення чи зменшення їхньої кількості на майбутній сезон. Організація потоку туристів полягає в створенні системи взаємин ЗТ і місцевих жителів, які б надавали туристам певні послуги на маршрутах. Під контролем розуміється процес обліку і порівняння запланованого потоку з фактичним. Для прийняття рішень щодо регулювання потоків туристів необхідно вести постійне анкетування відвідувачів ЗТ за такими критеріями: тривалості перебування на території парку (наприклад, до 3 год., більш 24 год. і т.д.), об'єктам відвідування чи маршрутам, віку, статі й іншим параметрам.

3. Організація обслуговування відвідувачів. Процес роботи з відвідувачами ЗТ повинен ґрунтуватися на спроможності задовольняти їх потреби. Вивчення потреб відвідувачів слід покласти в основу діяльності ЗТ щодо організації обслуговування туристів. Адміністрація ЗТ повинна визначити найбільш прийнятливі з природоохоронної точки зору групи туристів і відвідувачів, так звані цільові групи. Адміністрація ЗТ не зобов'язана брати на себе тягар відповідальності за надання послуг відвідувачам, але вона повинна надати можливість місцевому населенню прав і обов'язків по обслуговуванню відвідувачів на договірній основі.

4. Створення туристського продукту. Туристський продукт створюється адміністрацією ЗТ разом із професійними туроператорами. Продукт повинен відповідати очікуванням споживачів, тобто бути орієнтований на них безпосередньо. При розробці туристського продукту необхідно пам'ятати про те, що він повинен бути конкурентноздатним на внутрішньому і зовнішньому туристських ринках і тим самим бути більш привабливим для туристів. Ініціатива щодо пошуку туроператорів повинна виходити від ЗТ і ґрунтуватися на взаємних інтересах: ЗТ - у збереженні і раціональному використанні своїх ресурсів (у тому числі і за рахунок накопичених коштів від ЕТ), а туроператорів і турагентств - у рекламі і професійному виконанні ЕТ, екологічній освіті і вихованні туристів та одержанні прибутку. Слід починати цю роботу з місцевими і регіональними турагентствами, представниками місцевої громади, що мають інтереси, насамперед, у своєму районі і регіоні.

5. Зміст туристської інфраструктури. Керівництво ЗТ управляє процесами розвитку туристської інфраструктури шляхом участі на договірній основі в спільних проектах із суб'єктами, що хазяюють, організаціями і фізичними особами, зацікавленими в одержанні прибутків від експлуатації рекреаційних ресурсів ЗТ. Для розробки проектів необхідно залучати місцевих і регіональних фахівців з

організацій по підтримці підприємництва, а також фахівців місцевих адміністрацій. Нові об'єкти туристської інфраструктури створюються виходячи з природоохоронних потреб парку чи потреб туристів.

б. Освіта населення. Інструментом залучення місцевого населення до діяльності на ЗТ повинне стати процес екологічної освіти і виховання школярів і студентів, а також місцевого населення і органів місцевого самоврядування. Місцеве населення, представлене, насамперед, сільськими жителями, у силу об'єктивних причин відрізняється інертністю і слабкою підприємницькою ініціативою. Для залучення цієї групи населення до роботи в сфері туризму потрібна чимала активність керівництва парку, разом з туроператорами і турагентствами щодо проведення тренінгів, а також навчання найбільш перспективних жителів основам підприємництва, специфіці тієї чи іншої сфери послуг і інших видів діяльності. Така робота може проводитися ефективно тільки разом з місцевими органами влади.

Місцеві органи влади

При всіх інших рівних умовах, місцеві органи влади зацікавлені в розвитку ЕТ і рекреації набагато більше, ніж самі ЗТ, тому що розвиток туристичної діяльності є стимулом для створення нових робочих місць і, насамперед, для сільського населення. Окрім того, діяльність по створенню умов для відпочинку на природі робітників і службовців носить соціальний характер. Роль місцевих органів влади (рівнів районних і сільських адміністрацій) у питаннях взаємодії ЗТ і місцевого населення є визначальною. Однак у даний час органи місцевого самоврядування не використовують свій потенціал повною мірою, особливо в сфері ЕТ.

Місцеві органи влади мають достатні можливості, щоб надавати юридичну й економічну допомогу місцевому населенню в його діяльності по інтеграції в туристичну діяльність. Адміністрація ЗТ і органи місцевого самоврядування можуть разом розробляти освітні програми для місцевого населення і залучати до них структури по підтримці підприємництва, забезпечувати пільгове фінансування спільних проектів у сфері туризму, сприяти у формуванні ринку сільськогосподарської продукції для наступної її реалізації відвідувачам парку, тим самим, забезпечуючи сільському товаровиробнику ринки збуту на місцях.

Протиріччя між природоохоронною і господарською діяльністю у місцевого співтовариства виникають постійно і найчастіше носять суб'єктивний характер. Для вирішення таких протиріч необхідно знайти механізм, який дозволив б на основі розмежування повноважень ЗТ,

органів місцевого самоврядування, землекористувачів і землевласників, чий землі межують з парком, регіональних органів влади і місцевого населення визначити напрямок інтеграції ЗТ у соціально-економічну структуру регіону. Така інтеграція дозволить зробити процес розвитку ЗТ більш збалансованим.

Пошук загальних інтересів може привести до створення формальної чи неформальної структури по підтримці діяльності парку. Одним з варіантів такої організації у сфері туризму можуть стати туристські асоціації, що поєднують ЗТ, туроператорів, турагентства, місцеві органи управління, зацікавлених у розвитку ЕТ підприємців і місцеві неурядові екологічні організації. Основною задачею таких асоціацій буде вирішення питань, що вимагають уживання спільних заходів. Наприклад, будівництво чи реконструкція об'єктів інфраструктури, змінення функціонального зонування парку через перевищення гранично припустимих рекреаційних навантажень, виконання регіональних програм розвитку туризму і т.п.

Незабаром потреба в створенні подібних координаційних структур буде неухильно зростати й особливо повинні бути зацікавлені в цьому адміністрації природоохоронних територій і об'єктів. Для створення такого роду організації необхідно залучити, насамперед, керівників на регіональному і місцевому рівнях, які відповідають з обов'язку служби за вирішення проблем, пов'язаних з туризмом, охороною природи, сільським господарством і т.п.

Особливої уваги потребує спільна діяльність ЗТ і структур регіональних адміністрацій, відповідальних за туризм. Вони вирішують задачі по визначенню пріоритетних напрямків розвитку туризму, підготовці проектів нормативно-правових актів у цій сфері, здійсненню рекламно-інформаційної і виставочної діяльності, підвищенню якості обслуговування туристів, пропаганді можливостей для туризму, розвитку міжрегіональних і міжнародних туристичних зв'язків, забезпеченню підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів в сфері туризму і т. ін.

Крім того, можливе співробітництво на національному і міждержавному рівнях, що може надати значного керівного впливу на весь процес розвитку сталого ЕТ не тільки на ЗТ України, але й у прикордонних зонах сусідніх країн – з Молдовою, Румунією, Польщею, Білорусією, Росією.

На регіональному рівні співробітництво з місцевими органами управління туризмом може привести до включення програми розвитку туризму ЗТ в регіональну програму по туризму, що дозволить залучити додаткові фінансові ресурси в інфраструктуру конкретної ЗТ і додатково вплине на органи у місцевої громади.

Органи місцевого самоврядування покликані сприяти розвитку природоохоронних об'єктів, розташованих на підпорядкованій їм території, тим більше лише за їхньою особистою участю можуть бути вирішені багато соціальних питань. Місцеві органи влади разом з адміністраціями природоохоронних парків зобов'язані проводити політику, орієнтовану на підвищення добробуту населення, знаходячи, таким чином, більш широку опору і підтримку в місцевому співтоваристві.

Важливою частиною роботи місцевих органів самоврядування, розташованих на території природоохоронних об'єктів, є сприяння участі фахівців вищезгаданих структур. Основна мета цих груп - виявити інтереси і потреби всіх учасників процесу переходу до СР. Завдання робочих груп - створення протягом найближчих років умов, сприятливих для розвитку туристичної індустрії на природоохоронних територіях виключно на дотриманні принципів раціонального природокористування, як на території України, так і в прикордонних зонах.

Місцеве населення

Населення, що проживає в межах ЗТ і поруч з ними, насамперед, представлене сільськими жителями. Процес залучення сільських жителів у діяльність природоохоронних територій і сфері ЕТ повинне носити комплексний характер.

По-перше, у даний час сільське населення переважно зайняте на своїх особистих присадибних господарствах і буде готове працювати в сфері туризму за умови, що ця робота стане додатковим видом його прибуткової діяльності і надасть їй юридичний статус, якого ці люди були позбавлені, займаючись тільки особистим господарством.

По-друге, сільське населення характеризується культурно-історичними особливостями, низьким рівнем освіти і відсутністю підприємницької ініціативи, а туризм вимагає тих навичок, що сільським жителям невластиві. Це вимагає додаткових витрат на навчання.

По-третє, органи місцевого самоврядування й адміністрації природоохоронних об'єктів, як правило, не мають достатньої кваліфікації для роботи із сільським населенням по збалансованому природокористуванню.

Проте, туризм буде справляти економічний, політичний, культурний і соціальний вплив на життя населення, що мешкає в зонах таких територій. Більшість туристських об'єктів обслуговують не лише туристів, але й місцевих жителів і здатні забезпечити, принаймні, сезонну чи часткову зайнятість для місцевих жителів. Основою ефективного розвитку сталого туризму в природоохоронних територіях є приватна ініціатива і

підприємницький інтерес місцевого населення. Така ініціатива повинна заохочуватися не тільки адміністраціями ЗТ, але і місцевими адміністраціями шляхом створення умов, що найбільшою мірою будуть сприяти розвитку підприємницької і творчої активності сільського населення. Механізми стимулювання місцевого населення можуть бути самими різними: наприклад, організація конкурсів на право здійснення підприємницької діяльності на природоохоронній території; пільгове кредитування місцевими адміністраціями чи фондами соціальної підтримки у населення проектів в сфері екологічно чистого сільського господарства чи в сфері послуг тощо.

На ЗТ і по сусідству з ними сільське населення може одержувати прибуток у сфері туризму від таких видів діяльності: облаштуваності туристських маршрутів за замовленням адміністрацій ЗТ; обладнанні і експлуатації привалів для туристів; роботі як гідів і екскурсководів; транспортному обслуговуванні туристів; егерській діяльності (аматорське і спортивне рибальство); надання послуг по прокату туристського спорядження; послуг по розміщенню туристів і організації нічлігу; кулінарних послуг для туристів; підготовці культурних програм для туристів (народні пісні і звичаї); кустарних і народних промислів (навчання і реалізація продукції туристам); виробництві і реалізації туристам „екологічно чистих” продуктів харчування.

Зазначені види діяльності можуть здійснюватися у формі підприємництва без зазначення юридичної особи, але вони вимагають (як мінімум) одержання ліцензій і укладення договорів з адміністрацією ЗТ. Для широкого впровадження практики орендних і інших відносин адміністраціям ЗТ необхідні гарантії, що місцеве населення буде виконувати перед ним зобов'язання. Гарантами тут можуть виступити органи місцевого самоврядування, наприклад, шляхом реалізації програм навчання місцевих жителів основам прийому й обслуговування відвідувачів у власних приватних будинках чи поліпшення житлових умов у приватному секторі. З боку адміністрацій ЗТ, місцевих неурядових екологічних організацій, туроператорів і турагентств, що займаються ЕТ, потрібна організаційна підтримка. Вона може полягати в інформуванні місцевих жителів про плани прийому відвідувачів і туристів, місця проходження туристських маршрутів і потребах у тих чи інших послугах на маршрутах або у місцях прийому відвідувачів.

Таким чином, організація процесу підвищення доходів і забезпечення зайнятості населення в сфері туризму на природоохоронних територіях повинна починатися з конкретних кроків з боку адміністрацій природоохоронних територій, місцевих жителів, місцевих адміністрацій, „екологічно” підготовлених туристичних агентств і місцевих неурядових екологічних організацій назустріч один одному.

При цьому, основними принципами сталого життєзабезпечення в сфері ЕТ можна вважати такі як: орієнтацію адміністрацій ЗТ на залучення місцевого населення до обслуговування відвідувачів; орієнтацію туристичної діяльності на задоволення потреб відвідувачів і одержання доходу; інформаційне забезпечення органів місцевого самоврядування, населення прилягаючих районів і турагентств про плани і проекти ЗТ по розвитку ЕТ; тісне співробітництво адміністрацій ЗТ з регіональними чи національними туроператорами і турагентствами; додаткове навчання і підготовка місцевих жителів до роботи з відвідувачами ЗТ силами органів місцевого самоврядування, самих територій чи приватного сектора; сприяння адміністрацій ЗТ при впровадженні збалансованого природокористування на органи місцевого самоврядування; координація дій по оптимальному використанню туристських ресурсів ЗТ через громадські координаційні органи.

Варто підкреслити, що основою процесу сталого життєзабезпечення ЕТ може стати тільки спільність інтересів усіх сторін у стимулюванні туристів до по міркування ставлення до оточуючого нас світа дикої природи для того, щоб зберегти його для нинішніх і майбутніх поколінь. Усвідомлюючи, що навіть мінімальний вплив на НПС від туристичної діяльності неминучий, ми в той же час вважаємо, що ЕТ створює життєздатні економічні альтернативи місцевим і регіональним співтовариствам, тим самим різко знижуючи переексплуатацію ПР місцевими жителями і природокористувачами.

Тим часом, варто зважати на ряд особливостей проведення ЕТ в межах заповідних територій. Практика показала, що розвиток туризму на ЗТ повинний ґрунтуватися на декількох ключових принципах [7].

1. *Дотримання основ заповідної справи.* Оскільки поряд з екологічною освітою ЕТ є новим видом діяльності для заповідників, він повинен базуватися на головних досягненнях заповідної науки і практики і не суперечити основам заповідної справи. ЕТ розвивається не тільки на підставі корпоративної вітчизняної заповідної культури й етики, але й на базі міжнародних принципів сталого ЕТ.

2. *Вибірковість.* Не для кожного заповідника розвиток ЕТ виправданий і рентабельний. Рішення про те, чи розвивати цю діяльність у даному конкретному заповіднику, повинне прийматися на основі ретельного експертного аналізу. Для заповідників неприйнятні масові види туризму. Потік туристів у заповідники повинний бути обмеженим і ретельно регулюватися. Це передбачає ретельний вибір оптимальних категорій відвідувачів (для багатьох заповідників найбільш перспективним представляється розвиток наукового туризму).

3. *Опора на регіональні визначні пам'ятки.* Для розвитку ЕТ повинні використовуватися, головним чином, буферні зони заповідників і суміжні території. Заповідники будуть одержувати прибуток, виступаючи як

організатор екотуристичних програм на місцях, забезпечуючи відвідувачів кваліфікованими провідниками, екскурсоводами і науковими консультантами з числа своїх співробітників і місцевих жителів, надавати транспортне обслуговування, започатковувати сувенірних виробів і організувати інші види екскурсійного забезпечення.

4. *Спеціалізація і кооперація.* Туристична діяльність здійснюється на методичній базі заповідників, у тісній кооперації з їх науковими й еколого-просвітительськими відділами. Через мережу спеціалізованих кваліфікованих турагентств і туроператорів підбирається потенційна клієнтура і організуються екскурсії. Варто розробити положення про ліцензування і сертифікацію турагентств і туроператорів для роботи щодо розвитку ЕТ на базі заповідників.

5. *Гроші - не головне.* Одержання доходів від туризму не є основною метою ЕТ у ЗТ.

6. *Рентабельність.* Незважаючи на те що „Гроші - не головне”, цей вид діяльності не повинний бути збитковим для ЗТ.

4.2 Етика і основні заповіді екотуризму

Між розвитком туризму і НПС у більшості випадків має місце як потенційний, так і реальний конфлікт. Туризм може стати сильним знаряддям захисту довкілля. Практично це може виражатися в підвищенні рівня інформованості про екологічно незахищені області і їхні ресурси, а також у посиленні дій і мобілізації ресурсів для збереження цих областей. Саме для цього Національне Одюбоновське співтовариство США розробило і закликає всіх організаторів дослідницьких екологічних турів в ЕС дикої природи, як найбільш уразливі, використовувати наступні установки.

1. *Не можна втручатися в життя дикої природи і її мешканців.* Не можна лякати полохливих тварин. Потрібно додержуватись маршрутів. Рослинам потрібно дати рости. У деяких місцях значне скупчення людей може легко спричинити загибель рослинності й викликати обвали. Не можна ходити по мохах, лишайниках і деяких видах диких квітів і трав, адже на їхнє відновлення потребується сто чи більше років. І туристична компанія, і гіді-натуралісти зобов'язані ввести правило „триматися маршруту!”. Ніякий відповідальний організатор туру не дозволить, щоб туристи збирали і несли із собою рослини чи щось із земляного покриву. Варто уникати показування екзотичних рослин. Не можна перешкоджати життєдіяльності тварин. Територій багато відомих турів проходить під час сезонів розмноження тварин, організатори і гіді повинні установити і завжди дотримуватись, принаймні, мінімальної дистанції від цих тварин.

2. *Туризм у природних умовах повинний бути постійним.* Місцеві гіді, власники земель і представники організацій по боротьбі за охорону

НПС повинні розробити і втілити довгострокові плани візитів, щоб забезпечити постійне використання живої природи. Туристи й організатори турів повинні подумати про підтримку місцевих концесіонерів.

3. *Відходи не повинні впливати ні на середовище ні на естетику.* Всі організатори турів повинні брати до уваги крихкість територій, при відвідуванні яких потребує правильної утилізації відходів. Якщо сміття залишилося, його слід зібрати і віднести туди, де є умови для його знищення. Кожний організатор туру в природну ЕС, на ніч чи на кілька днів, повинний передбачити винесення усього сміття, що зібралось.

4. *Придбаний туристом досвід повинний збагатити його розуміння природи і із захисту довкілля.* У кожній поїздці в уразливі ЕС повинні бути присутніми досвідчені, добре навчені і відповідальні натуралісти і гіді. Всі організатори повинні надати цим натуралістам досить місць, щоб на одного лідера приходилася група не більш ніж у 25 чоловік. Максимальний склад групи залежить від крихкості ЕС і в деяких випадках група з одним лідером не повинна перевищувати 10 чоловік.

5. *Тури повинні допомагати охороняти природне середовище і сприяти зміцненню її природної цілісності.* Під час турів оператори повинні налагоджувати контакти з місцевими екологічними організаціями. Представникам цих організацій повинна бути надана можливість брати участь у турах як лекторів і, по можливості, місцевих натуралістів.

6. *Не можна купувати вироби, виготовлення яких порушує життя дикої природи.* Організатори турів не повинні дивитися крізь пальці на купівлю туристами деяких сувенірів чи пам'яток. Зниження чисельності залишається єдиною і найбільшою небезпекою для тварин.

7. *Варто поважати інші культури.* Організатори турів повинні пам'ятати про те, що вони - гості. Варто без нанесення шкоди спостерігати за життям дикої природи і тваринами, охороняти їхню життєдіяльність і її джерела.

Американська спілка туристичних агентств додає ще ряд заповідей для туристів:

- Пам'ятайте про крихкість Землі. Не забувайте, що якщо усі не постараються допомогти її збереженню, майбутні покоління, можливо, уже не зможуть насолоджуватися унікальними і прекрасними видами.

- Залишайте на землі тільки сліди. Несіть тільки фотографії. Не залишайте безладдя. Не беріть сувеніри з історичних пам'ятників і природних заповідників.

- Щоб Ваша подорож стала більш значною, поцікавтеся попередньо географією, звичаями, підвалинами і культурою регіону, у який Ви направляєтеся. Знаходьте час для того, щоб послухати людей. Сприяйте діяльності по збереженню природи.

- Поважайте особисте життя і достоїнство оточуючих. Запитуйте дозволу, перш ніж фотографувати людей.
- Не купуйте виробів, зроблених з рідких тварин чи рослин: слонової кістки, черепахових панцирів, шкір чи тварин тощо.
- Завжди прямуйте зазначеним маршрутам. Не втручайтеся в життя тварин і рослин.
- Цікавтеся і підтримуйте програми організацій, що працюють у сфері збереження навколишнього середовища.
- Коли це можливо, ходіть пішим ходом чи використовуйте екологічно безпечні види транспорту. Пропонуйте водіям громадських транспортних засобів виключати на паркуванні двигуни.
- Віддавайте перевагу тим готелям, авіакомпаніям, курортам, круїзам, екскурсиводам і організаторам турів, які сприяють збереженню енергії і захисту довкілля, поліпшенню якості води і повітря, вторинному використанню сировини, безпечному знищенню сміття і токсичних матеріалів, обмеженню від шуму, залученню людей до суспільної діяльності, при якій працюють досвідчені, добре навчені співробітники, віддані суворим принципам захисту НПС.
- Радьте організаціям підписуватися на екологічні видання.

4.3 Екологічна освіта і виховання за допомогою еколого-туристичної діяльності

Останнім часом у світі інтенсивно розробляються різні аудиторні методи екологічної освіти і виховання за допомогою Internet. Але вони далеко не самі результативні хоча б тому, що не можуть замінити безпосереднього спілкування з природою, можливості відчувати себе її часткою. Є тільки один шлях - учитися у Природи, поки її не загубили до кінця. Саме спілкування з природою, сам процес пізнання її великих закономірностей - можуть стати найефективнішим засобом виховання високоморальних людей.

На території ЗТ, відкритих для ЕТ, задача екологічної освіти і виховання відноситься до розряду пріоритетних. Для цього на ЗТ створюється спеціальна інфраструктура, що складається з екологічних центрів (візит-центрів), екостежок і т.д. Для ЗТ екоцентри відіграють роль інформаційних вузлів, а екологічних стежок - інформаційних коридорів, об'єднаних у єдину інформаційну систему.

4.3.1 Екоцентри

Головний екоцентр створюється при вході (в'їзді) на ЗТ, а невеликі, другорядні екоцентри можуть знаходитися на початку, наприкінці чи на перетинанні екостежок. Екоцентр організує походи (екскурсії) у межах ЗТ,

займається інформаційним забезпеченням відвідувачів, готує виставки про природні і культурні ресурси, проводить фестивалі, ігри, вікторини і т. ін., створює музеї ЗТ, організує випуск, виготовлення і продаж рекламно-довідкових матеріалів (книги, листівки, карти-схеми, фотоальбоми й ін.) і атрибутів рекламно-комерційного характеру (значки, емблеми, майки, кепки, кухлі, місцеві сувеніри з назвою і символікою даної ЗТ), сприяючи зростанню популярності ЗТ.

Робота таких екоцентрів (візит-центрів) припускає використання наступних принципів подачі екологічної інформації [20]:

- *Принцип наочності - мотивації.* Інформація подається в наочному вигляді, зручному для огляду, і емоційно звернута до відвідувачів. Великі, природні об'єкти, що кидаються в очі і до яких можна доторкнутися, відразу попадають у поле зору відвідувачів.

- *Принцип стислої, зрозумілої подачі інформації.* Показувати потрібно найістотніше, обсяг інформації бажано сильно обмежити, жодний з засобів інформації не можна перевантажувати. Так, довгі тексти відвідувачі просто не читають.

- *Принцип звертання до різних органів почуттів.* В інформаційному пункті відвідувач одержує інформацію за допомогою слуху, зору, дотику. Через них відбувається емоційне зворушення відвідувача. Це особливо важливо для природоохоронного розуміння. Варто також подумати про відвідування центрів фізично неповноцінними людьми, що не володіють повною мірою всіма органами почуттів, що пізнають природу за допомогою дотику чи слуху.

- *Принцип активації - активного пізнання.* Активність відвідувача необхідно розбудити. Він не тільки пасивно сприймає, але і сам утягується в усе те, що відбувається в центрі, він одержує задоволення від того, що відкриває сам для себе. Отже, супровідні тексти повинні не тільки давати описання, але і ставити питання. Засобами, націленими на активність відвідувачів, можуть бути: а) світлові картинки, які відвідувач може, граючись, розташувати певним чином; звуковий чи світловий сигнал вказує на те, чи правильно він це зробив; б) різні нескладні досліди; в) мікроскопи і бінокляри для простих досліджень; г) ігри, де відвідувач, натискаючи кнопку, імітує вторгнення в ЕС і потім наслідки цього вторгнення висвічуються на таблиці; д) настільні комп'ютери з програмами екологічних ігор; е) різні екологічні шаради, лото, вікторини.

- *Принцип вікового і соціального складу відвідувачів.* Устаткування центра розраховане на роботу з різними групами відвідувачів - від молодших школярів до фахівців в галузі екології і енвайронментології.

У цілому, візит-центри призначені для забезпечення привітного прийому туристів у екотуристичному районі, створення сприятливого враження за результатами екологічних екскурсій на турах і надання будь-

якої природоохоронної й екологічної інформації, що цікавить туристів [21].

У візит-центрі бажано мати:

- *базову інформацію* (рекламні листки і брошури про місцеві визначні пам'ятки, природні ресурси, суспільне і культурне життя, великих значні події і заходи, а також місцеві підприємства різного профілю; події культурного життя, свята, спортивні заходи; путівник по регіону, карти головних магістралей, сільських шляхів, велосипедних маршрутів, туристських стежок, краєзнавчих, пішохідних маршрутів; довідкову інформацію з зазначенням номерів телефонів, необхідних в екстрених випадках; виставки історичної спадщини району, демонстрації місцевої природи; погодні умови і дорожню мережу; інформацію про місцеву флору і фауну; кольорові плакати про місцеву природу; рельєфні плани місцевості; рекомендації з організації поїздок і екотурів; виставки місцевого мистецтва, ремесел і інших виробів; виставки фотографій і картин; продаж місцевих сувенірів; відеопрограму по району; послуги перекладачів і т. ін.);

- *облаштованість* (спорудження візит-центру з місцевих матеріалів з урахуванням місцевої самобутності, стилю і традицій; доступність для більшості відвідувачів протягом цілого року; дороговкази в різних в'їзних пунктах; обладнання майданчику зони відпочинку; облаштованість площадки для малят; підбір кваліфікованого персоналу і т. ін.);

- *освітній центр у складі візит-центру* (окреме приміщення у візит-центрі; аудіовізуальне устаткування для демонстрації слайдів і ілюстрацій; різноманітні макети, схеми, малюнки і т. ін.).

4.3.2 Екологічні стежини

Найважливішою ланкою в інфраструктурі ЕТ, що безпосередньо забезпечує реалізацію його основних функцій, є спеціально обладнані екологічні маршрути - стежки. З урахуванням складу й інтересів туристів такі стежини можуть мати різне призначення і довжину, територіальне розташування. Головною умовою безперебійного функціонування стежки є її належне обладнання, що забезпечує привабливість стежки, відмінність однієї стежки від іншої, доступність відвідувачів, інформативність.

В даний час важко знайти країну, де не були б прокладені маршрути по найбільш збережених природних територіях, названих екологічними стежинами. Основне призначення стежин складається з трьох взаємозалежних компонентів: рекреації, навчання і виховання. Перші екостежини були прокладені в США (Довга стежка - в Аппалачах, 1910 р.) і в Росії (Штангієвека тропа в околицях Ялти, 1899 р. і Голицинська стежин в околицях Судака - Крим, 1916 р.).

Екостежини прокладаються в національних парках, біосферних заповідниках, регіональних ландшафтних парках, ландшафтних заказниках, по буферних зонах природних заповідників. Екологічна стежка як специфічна форма навчання і освіти має переваги: 1) інформація краще сприймається при відвідуванні дикої природи; 2) завдяки зоровому й емоційному сприйняттю людиною природи активізується набуття екологічних знань і навичок; 3) відкривається можливість залучення до природоохоронної діяльності великої кількості людей.

Слід розрізняти такі види екотурів: спостереження і вивчення „дикої” чи „окультуреної” природи з метою отримання екологічних познань, навичок та вмінь; відпочинок на природі з емоційними, естетичними цілями; лікування природними факторами; спортивні і пригодницькі заходи. Розрізняються такі види екотурів: ботанічні, зоологічні, геологічні, спелеологічні, еколого-етнографічні, археологічні, еколого-культурні, сільські („зелені”), водні, гірські та ін. У цьому контексті особливого значення набувають ті компоненти стратегії розвитку екологічно орієнтованого туризму, що спеціально націлені на формування екологічної культури туристів [22, 23].

Екостежини розрізняються за довжиною маршруту, його тривалістю, труднощами проходження, наповненістю пропонованої інформації, за формою. Переважним способом пересування є піший, але при наявності відповідних природних умов створюються „стежки для водних туристів, лижників, велосипедистів, аматорів верхової їзди”. Основним критерієм класифікації екологічних стежок є їх призначення.

Пізнавально-прогулянкові екостежини, чи стежки „вихідного дня”, як правило, мають довжину 4-8 км, знаходяться поблизу від входу в національний парк чи заповідник. Тривалість екскурсії з провідником чи з путівником 3-4 години. Пізнавально-туристські екостежини мають, значно більшу довжину (декілька десятків км) і тривалість проходження. Вони частіше прокладаються в зонах туризму національних парків і проходять їх або з провідником, або самостійно. В останньому випадку обов'язковий інструктаж з техніки безпеки і правил поведінки на природі.

Нарешті, власне навчальні екостежки, тобто маршрути для екологічного виховання. Екскурсії довжиною не більш 2-2,5 км і тривалістю не більш 3 годин проводяться, як правило, під керівництвом провідників-екскурсоводів, учених-натуралістів, фахівців-екологів. Тематика екскурсій може бути найрізноманітнішою: природопізнавальною, природоохоронною і т. ін. Нерідко в маршрут включаються елементи вкрай перетвореної, зіпсованої природи, щоб показати наслідки нерозумної господарської діяльності людини.

Екостежини повинні також служити для тимчасового і просторового розподілення потоків відвідувачів аби уникнути перевантаження найбільш привабливих і тому часто відвідуваних ділянок ЗТ.

Головним критерієм при організації екостежок і виборі маршруту є їх рекреаційно-естетична й інформаційна корисність. Конкретний вибір траси залежить від місцевих умов: типу ландшафту, рекреаційного навантаження, інфраструктури й ін. Обов'язкова наявність трьох головних складових екологічної тропи: привабливість, доступність і інформативність.

Привабливість стежки визначається красивим пейзажем, гармонічним поєднанням живої і неживої природи, різноманітністю рослинного і тваринного світів, своєрідністю особливо привабливих об'єктів і природних явищ.

Доступність для відвідувачів - одна з головних вимог при організації стежки. Необхідно, щоб її початок знаходився поблизу входу в національний парк чи інший тип ЗТ. Сама траса не повинна бути дуже складною, оскільки це, в протилежному разі, погіршить сприйняття пейзажу.

Інформативність відрізняє екологічну стежку від звичайного туристського маршруту. Важливо, щоб стежка розкривала еколого-географічні проблеми і характер взаємодії людини і природи. Завдяки умілому вибору траси стежини поліпшується сприйняття контрастних і ритмічних природних ландшафтів. Інформативність стежки підвищується завдяки облаштуванню особливих інформаційних споруджень - *аншлагів*. Із вхідного аншлагоу відвідувачі одержують загальну інформацію (про маршрут, основні визначні пам'ятки, правила поведінки на стежці) і оперативну інформацію. На самій стежці також встановлюються аншлагів з конкретною, лаконічною і достовірною інформацією.

Як правило, штатний склад ЗТ поєднує методистів, екскурсоводів, музейних працівників, фахівців з реклами, видавничої справи, фотографів і т. ін. Але основу складають фахівці в сфері екологічної освіти, які мають відповідну освіту і підготовку. Саме від роботи цих фахівців залежить обсяг і якість одержуваних туристами знань, розуміння задач ЗТ і забезпечення, в остаточному підсумку, збереження природних і історичних цінностей даної території в процесі їхнього використання для пізнавального туризму, екологічної освіти і виховання культури поведінки. У їх же задачу входить налагодження контакту між місцевим населенням і туристами, виховання у останніх поважного відношення до традиційного укладу життя і господарювання.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Назвіть основні складові ресурсів екотуризму.
2. Які основні елементи включає європейська екологічна мережа?
3. Чому заповідні території включають найголовніші ресурси екотуризму?
4. Які ключові принципи покладено у розвиток екотуризму на заповідних природних територіях?
5. У чому полягають основні етичні заповіді екотуризму?
6. Які існують принципи використання екоцентрів для екологічної освіти і виховання?
7. Які принципи покладено у використання екологічних стежин для екологічної освіти і виховання?

5 НАСЛІДКИ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Туризм і рекреація, як і інші види людської діяльності, спричиняють на стан довкілля певний вплив. В минулому туристична діяльність через недостатнє планування і управління призвела до численних негативних наслідків для природного середовища територіально-рекреаційних районів. Природні ресурси, які власне і приваблювали туристів у першу чергу, зараз знаходяться під загрозою деградації і виснаження. Всі екологічні проблеми, спричинені туристичною діяльністю, можна умовно поділити на чотири групи: узбережні, сільські, міські і соціальні [24]. Оскільки усі види рекреаційно-туристичної діяльності пов'язані з використанням природно-ресурсного потенціалу, то до цих видів діяльності треба підходити з позицій оптимального природокористування – одержання максимально можливого економічного ефекту при мінімально можливому екологічному збитку.

Рекреаційне природокористування - невід'ємний елемент господарства багатьох розвинених країн світу, приклад яких свідчить, що розвиток цієї галузі дозволяє отримати значний ефект в економічному, соціальному та екологічному плані. Наприклад, країни Центральної Європи проводили оздоровлення національної економіки саме за рахунок розвитку внутрішнього туризму. В Україні туристичний бізнес ще перебуває на стадії формування і спрямований головним чином на експорт теоретичного обґрунтування на загальнодержавному рівні.

В останні роки став популярним ЕТ для якого пріоритетною є турбота про культурне благополуччя туристських районів, оптимізація використання природних ресурсів і мінімізація збитку НПС. На загальному фоні деградації вітчизняного туризму його природно-орієнтовані форми також порушені кризою 1990-х років. Зараз набувають деякого переорієнтування потоки туристів за кордон, що реально означає вивіз капіталу та подальше ускладнення соціально-економічної ситуації і тому розвиток внутрішнього туризму є актуальною проблемою сьогодення, яка вимагає невідкладного вирішення.

В Україні вже на державному рівні туристичну галузь визнано перспективною і пріоритетною, розроблено програми розвитку туристично-рекреаційного комплексу (зокрема, „Програму розвитку туризму в Україні до 2005 року”). Необхідність глобального підходу до екологічних проблем, що виникають в індустрії туризму, потребує створення повноцінної національної туристської політики. При цьому “першочергова умова, яку треба брати до уваги в будь-якій програмі розвитку – це пошук балансу між захистом та охороною довкілля, що є особливо важливим для рекреаційно цінних уразливих ЕС, та економічним і соціальним розвитком, пов'язаним із туризмом”. А, отже, важливим завданням постає на сьогодні розробка науково обґрунтованої концепції

(зваженої теоретичної основи) ефективного розвитку рекреації, яка максимально відповідала би вимогам і принципам ЕТ. Для забезпечення екологічного підґрунтя реалізації програм слід виконати ряд науково-дослідницьких робіт (переглянути нормативи рекреаційних навантажень на різні ЕС, розробити методи оптимізації таких навантажень тощо), доповнити законодавство, розробити і задіяти управлінські й економічні механізми.

У той же час інтенсивний розвиток сучасної туристичної індустрії негативно відбивається на екологічному стані об'єктів рекреації і туризму. Якщо звернутися до основних сегментів індустрії туризму, то слід зазначити, що сліди їхнього впливу на стан довкілля стають усе більш відчутними. Подальше рекреаційне планування вже не може не рахуватися з проблемами охорони НПС. У цьому зв'язку, останнім часом все більш велика увага стала приділятися як проблемам *екологізації* цієї галузі економіки, так і розвитку екологічно орієнтованого туризму. Головна ціль екологізації – це збереження якості НПС, сприятливе для нормального функціонування людини й інших живих організмів.

На стан рекреаційно-туристичних ресурсів і умов негативно впливають різні техногенні об'єкти (у т.ч. самі об'єкти рекреаційно-туристичного комплексу), які приводять до забруднення атмосферного повітря, природних вод, деградації ґрунтово-рослинного покриву (у т.ч. лісів), утворення відходів і т. ін.

Основними негативними наслідками масового туризму варто визнати: ослаблення частки біологічно активних територій за рахунок інтенсивної забудови і дорожнього будівництва; забруднення повітряного басейну і природних вод за рахунок підвищення інтенсивності руху транспорту; ерозія ґрунтів, порушення флори і фауни за рахунок зміни середовища існування і прямого впливу на рослини і тварин і т. ін.

Масовий, орієнтований на швидкий прибуток, туризм спричиняє і серйозні, негативні соціальні наслідки, унаслідок руйнування соціальних умов і втрати звичних цінностей, утрати місцевим населенням відчуття своєї значимості, зіткнення інтересів різних груп місцевого населення - тих, хто одержує від туризму доход, і тих, хто тільки спричиняє небажані навантаження. Виникають проблеми взаємин між місцевим населенням і відпочиваючими внаслідок туристського розвитку, орієнтованого переважно на приїжджих.

У цілому, негативний вплив ЕТ і рекреації позначається на різних природних компонентах [25]: гірських породах, мінералах і викопних органічних залишках, ґрунтах, водних ресурсах, рослинності, тваринах, санітарному стані ділянок, естетичному стані ландшафту, культурному середовищі і т. ін. Наприклад, використання моторних суден є причиною не тільки шумового забруднення довкілля, але і забруднення водних об'єктів токсичними хімічними речовинами.

У зв'язку зі скороченням біологічної різноманітності, яка йде зростаючими темпами, важливо зупинитися на впливі ЕТ на флору і фауну. Говорячи про скорочення біологічної різноманітності, не можна не торкнутися цієї проблеми в історичному аспекту. За час існування Землі багато чого змінювалося в її вигляді - виникали і зникали моря, гірські системи, континенти, мінявся клімат, вимирали і з'являлися види живих організмів. Більш ніж 95% видів із ти, що будь-коли жили на Землі, зникли. Дослідження викопних органічних залишків показує, що середня тривалість життя виду складає 4 млн. років, варіюючи від 1 до 10 млн. Відомо, що й у колишні епохи спостерігалось масове вимирання тварин і рослин, але це явище розтягувалося на сотні тисяч і мільйони років. Відновлення біологічної різноманітності після масового вимирання видів відбувалося швидко в масштабах геологічного часу, але повільно в екологічному вимірі.

Зовсім інша картина спостерігається сьогодні, коли зникнення тварин відбувається з вини людини. Наприклад, темпи зникнення сучасних ссавців приблизно в 100 разів більші, ніж ті, котрі зафіксовані в минулі геологічні епохи, коли людини ще не існувало. По оцінках фахівців, мінімальне число видів, що знаходяться під загрозою зникнення, у 1994 р. складало 5366 серед тварин і 26106 серед рослин. Під загрозою знаходиться 18% видів ссавців, 11% видів птахів, 5% видів риб, 8% видів рослин [25]. З 1600 р. зафіксоване зникнення 484 видів тварин і 654 видів рослин. Насправді ж кількість зниклих видів набагато більша, тому що ці оцінки базуються лише на добре вивчених групах тварин і рослин. У багатьох тварин, хоча в цілому ці види не зникли, ряд локальних популяцій перестали існувати. Наприклад, у Нідерландах 2-24% видів з добре вивчених таксонів метеликів, ссавців і птахів зникло. Слід зазначити, що описано близько 1,75 млн. видів тварин, а у стосовно неописаних (загальне число видів живих організмів на Землі, за різними оцінками, варіює від 10 до 100 млн. Однак достовірної інформації про кількість зниклих видів і темпи їхнього зникнення, практично немає [26].

5.1 Вплив еколого-туристичної діяльності на рослинність

Для того, щоб завдати шкоди лісу, лугу, степу, зовсім не обов'язково влаштовувати пожежі, ламати кущі і дерева, зривати квіти і т.д. Як відзначають багато вчених, що вивчали вплив рекреації на рослинний світ, головний фактор впливу рекреантів, наприклад, на ліс, - просте ходіння по ньому. Наслідки перебування одного чи кількох людей зовні не помітні, тому що ліс встигає „закрити проломи”, однак при масовому напливі відпочиваючих процеси відновлення не поспівають за процесами руйнування. У результаті витоуптування збільшується щільність верхнього горизонту ґрунту, змінюється вологість, об'ємна вага, пористість, що

порушує хімічні і біологічні процеси, що протікають у ньому. Усе це веде до погіршення живлення кореневої системи дереві, у результаті, корені піднімаються вище до поверхні ґрунту, де існує велика імовірність механічних ушкоджень. Древа з такою кореневою системою слабшають, швидко заселяються шкідниками і відмирають, або вибираються в процесі санітарних вирубувань. При витоπτуванні відбувається роздрібнення і знищення лісової підстилки і властивої їй фауни, що порушує круговорот біогенних елементів у лісі. Збільшення освітленості, через відмирання чи санітарного вирубування дерев, ущільнення ґрунту, руйнування підстилки - основні причини витиснення лісових трав луговими травами при зростанні рекреаційного навантаження. Крім того, у зв'язку з особливостями будови, лугові трави більш стійкі до витоπτування.

Розвиток лугових трав веде до виникнення щільного шару з переплетених коренів трав'янистих рослин, що порушує нормальне відтворення лісу, припиняється саме поновлення деревостою. Таким чином, дрва не тільки ослаблюються і знищуються, вони втрачають можливість давати плід, вірніше, їхній плід не може вижити в умовах, що змінилися.

Витоπτування сильно позначається на стані підліску, розчленовується стежками на окремі куртини, формуючи цілі комплекси, характерні для ділянок рекреаційних лісів, підданих значному навантаженню.

Трансформація природних біотопів під впливом рекреації одержала назву *рекреаційна дигресія*. Процес рекреаційної дигресії розбивається на ряд етапів, названих стадіями (Н.С. Казанская, В.В. Ланина, Н.Н. Марфенин, 1977):

I стадія. Витоπτуванні до 5%. Трав'яний покрив не порушений і відповідає типу лісу. Підстилку не порушено. Підлісок і памолодь не ушкоджені і відповідають умовам існування.

II стадія. Витоπτування від 5 до 10%. Трав'яний покрив мало порушений. Ярусність покриву виражена. Підлісок і памолодь задовільні і добрі. У деревостою переважають дрва доброго і задовільного стану (75-90%).

III стадія. Витоπτування від 10 до 30%. Трав'яний покрив порушений, кількість лісових і лісолугових трав зменшилась. Присутні бур'янисті чи лугові трави, не характерні для умов місця виростання. Ярусність покриву ще зберігається, памолодь мало диференційована. Майже немає прорості корінних лісоутворюючих порід.

IV стадія. Витоπτування від 30 до 60%. Трав'яний покрив деградує. Різко збільшується фітомаса і чисельність бур'янистих і лугових рослин. Підстилка перебуває в стадії руйнування. Спостерігається своєрідна структура у вигляді перемежування куртин підліску і памолоді, обмежених галявинами і стежинами.

V стадія. Витоптування більш 60%. Трав'яний покрив, характерний для даних умов мешкання, деградував. Застилання і фітомаса бур'янистих і лугових рослин набагато більші, ніж лісових, котрі зберігаються тільки в основинах стовбурів дерев. Підстилка - в стадії повного руйнування. Памолодь і підлісок майже цілком відсутні. Значно збільшена освітленість під покривом. Дорослі дерева, які збереглися - хворі або з механічними ушкодженнями, в переважній більшості їх коріння оголене і виступає на поверхню ґрунту.

Таким чином, навіть просте перебування великої кількості людей у лісі приводить до деградації рослинних угруповань. Але перебування людей у лісі чи на лузі, або біля річки часто буває „непростим”. Відпочиваючі, насамперед, прагнуть розлучити багаття. При цьому, з часом, повністю зникають трусок і сухостій, у залежності від умов, частково чи цілком вирубуються чагарник і молоді дерева, після чого настає черга великих дерев.

Цим перетворення природи не закінчується, оскільки багато змін в неї привносять обладнання вогнищ, скиди води, викопування сміттєвих ям, іноді погребів і т. ін. Завдяки транспорту, до постійних туристських стоянок по берегах водойм завозиться така кількість чужорідних матеріалів (фанера, толь, металева лозина, цегла, поліетилен, пінопласт і т. ін.), що для перерахування цього асортименту тут навряд чи вистачить місця.

Необережне поводження відпочиваючих з вогнем нерідко призводить до катастрофічних наслідків. Пожежі - бич рекреаційних лісів. У пригородах великих міст це сотні пожеж на рік, з якими лісова охорона просто не в змозі справитися. Особливо небезпечні пожежі для сухих соснових лісів. Навіть якщо багаття, розведене відпочиваючими, не спричинить пожежі, місце вогнища не заростає ще кілька років. У місцях, популярних для відпочинку, сумарна площа місць вогнищ досягає значної величини й укупі з величезною кількістю сміття, що практично завжди залишають відпочиваючі, перетворює найкрасивіші місця у випалені, засмічені пустелі.

5.2 Вплив еколого-туристичної діяльності на тварин

Вплив ЕТ на тварин буває дуже різним. Він може бути як прямим, безпосереднім, так і опосередкованим. Прямий вплив - це, наприклад, руйнування гнізд, вилов пташенят, загибель мурах під ногами пішоходів і колесами транспорту. До цієї ж категорії можна віднести і вплив фактора неспокою, коли присутність людини не дає можливості птахам підлетіти до гнізда аби нагодувати пташеня, чи коли постійна поява людей не дозволяє тваринам відпочивати і годуватися, що особливо небезпечно в зимовий період. Опосередкований, непрямий вплив - це, насамперед, зміна

тих біотопів, у яких живуть тварини. Коли, наприклад, ліс позбавляється підліску, різко міняється стан трав'яного ярусу, усихають дерева, усе це змінює середовище існування тварини, найчастіше роблячи його менш придатним для життя. Іншими формами непрямого впливу можуть бути змінення відносин конкурування, посилення чи ослаблення пресу хижаків і т.п.

Урізноманітненні і багатопланові форми і наслідки рекреаційного впливу на тварин. Насамперед, це відбивається на успішності розплодження тварин, приводить до підвищеної загибелі молодняку, скороченні територій, якими користуються тварини в місцях з підвищеним рекреаційним навантаженням. Природно, що все це позначається на видовому складі і чисельності тварин. Одні з них стають рідкісними, як, наприклад, комахоїдні птахи. Інші ж, навпаки, масово розплоджуються, як, наприклад, сірі пацюки. У популяціях тварин міняються частки молодих і дорослих особин, співвідношення статей і інші популяційні показники.

Коли людина впливає на природу, вона і змушена усе більше коштів і сил витратити на те, щоб компенсувати чи хоча б зменшити цей негативний вплив. Однак, отут відразу виникає питання про вартість компенсації. Як зробити так, щоб, з одного боку, ЕС можна було максимально експлуатувати, а з іншого, - вкладати мінімум коштів у її відновлення. Єдино ефективний шлях - це підтримувати в ній процеси самовідновлення, ефективно використовувати внутрішні можливості природних ЕС.

Таким чином, вплив рекреаційно-туристичної діяльності на рослинний і тваринний світи має багатобічну спрямованість. Причому, характер і ступінь впливу залежить від часу (сезонності) проведення екотурів, кількості людей у екотурі, їхньої попередньої екологічної підготовки і т. д. З метою зменшення навантаження на природні ЕС варто професійно готувати розділи оцінки впливу на НПС (ОВНС) у рамках розробки проектів маршрутів і зон ЕТ, а також вводити обмеження в тих місцях, де ця форма природокористування може нашкодити природному середовищу. Крім цього, у візит-центрах необхідно проводити постійну роботу з екологічної освіти і виховання відвідувачів природних ЕС. Заходи щодо охорони довкілля рекреаційно-туристичної діяльності спрямовані на регулювання потоків відвідувачів і режим їх перебування, на екологізацію усієї інфраструктури на територіях (об'єктах) рекреації і туризму.

5.3 Управління процесами впливу на стан довкілля, суспільство й економіку

Цілком очевидно, що відносини між НПС і ЕТ надзвичайно близькі і тісні. Як уже підкреслювалося, при використанні методу сталого розвитку в плануванні туризму, процеси його впливу на навколишнє середовище,

суспільство й економіку повинні розглядатися протягом усього періоду планування, щоб запобігти, чи щонайменше, зм'якшити негативні процеси і підсилити позитивні. Крім цього, конкретні проекти повинні розглядатися з позицій оцінки впливу на навколишнє середовище (ОВНС), щоб запобігти виникненню серйозних проблем. Поряд з статися, у процесі планування і розвитку ці процеси повинні бути під постійним контролем і управлінням для можливого виявлення й усунення будь-яких негативних процесів до моменту перетворення їх на серйозну проблему.

За умови ретельного планування й ефективного управління туризм може допомогти в збереженні довкілля і культурної спадщини регіону. З урахуванням накопиченого в багатьох туристських регіонах досвіду вже зараз є добре розроблена методика управління вище згаданими процесами, хоча вона завжди має потребу в адаптації до місцевих умов.

Основним принципом контролю за станом НПС є підтримка пропускнуго потенціалу туристського регіону чи конкретних визначних пам'яток. Також фундаментальне значення має створення відповідної інфраструктури для обслуговування туристів і потреб суспільства в цілому. У тім, що стосується збереження культурної спадщини, розумним кроком може стати підготовка соціокультурної програми, що передбачає поетапний підхід до збереження конкретних об'єктів культурної спадщини регіону.

Іноді необхідні додаткові зусилля для збільшення економічних вигод від туризму, одержуваних місцевими жителями. Особливо важливе значення в цьому зв'язку здобуває максимальне збільшення об'ємів місцевих товарів і послуг, споживаних у туризмі для того, щоб цей сектор був ефективно інтегрований у місцеву економіку і давав істотний прибуток. Важливо також заохочувати місцевих жителів до придбання і керування туристськими об'єктами і службами, хоча це і не завжди вдається робити в необхідних обсягах. Розширення місцевої торгової мережі, збільшення числа визначних пам'яток і форм організації дозвілля є ефективними способами до зростання витрат туристів у регіоні.

Найважливішими аспектами взаємин туризму і навколишнього середовища є: 1) велика кількість об'єктів НПС як факторів залучення туристів; 2) туристські об'єкти й інфраструктура - складова частина „штучного” середовища; 3) розвиток туризму і використання регіону в туристських цілях можуть привести до впливу на НПС.

Незважаючи на те, що процеси впливу на НПС відслідковуються протягом усього періоду планування регіону й у рамках ОВНС конкретних проектів, усе-таки зберігається потреба постійного контролю і управління цими процесами для запобігання серйозних проблем, що можуть виникнути в результаті розвитку ЕТ.

Навіть з огляду на серйозну стурбованість, що існує в суспільстві відносно впливів на НПС, звичайно буває дуже складно в рамках плану

управління передбачати усі види і силу негативних впливів, що можуть статися. Для підтримки на належному рівні загальної екологічної якості проекту чи поліпшення його рівня необхідно приймати відповідні коригувальні міри.

Фактори впливу, їх наслідки і прийняті міри залежать від специфіки туристських регіонів. Наприклад, надзвичайно важливо, щоб у екотуристичних регіонах (як, утім, і в будь-яких інших), були створені ефективні системи каналізації і переробки твердих відходів задля запобігання забруднення води й ін.

Процеси впливу на суспільство, культуру й економіку, як позитивні, так і негативні, тісно взаємозалежні. Як і у випадку з впливом туризму на навколишнє середовище, протягом усього процесу планування у рамках процедури ОВНС повинні враховуватися процеси впливу туризму на суспільство й економіку, щоб оптимізувати вигоди і мінімізувати проблеми. Ці процеси потребують постійного контролю і управління. Важливо розуміти їхню специфіку і знати способи підсилення позитивних процесів і пом'якшення негативних.

Туризм іноді піддають критиці за його негативний вплив на соціокультурне середовище, особливо в невеликих пунктах, де жителі дотримують традиційного способу життя. Хоча туризм і може негативно впливати, варто визнати, що і всі інші види розвитку грішать тим самим; мова йде про такі впливи ззовні, як сучасні газети, журнали, радіо і телебачення. Як правило, туризм є усього лише одним з видів розвитку і зовнішнього впливу в даному регіоні. На додаток до стресу, викликаному новим розвитком, відчувається вплив на соціокультурне середовище, які виникає в результаті соціальних і економічних розходжень між місцевими жителями і туристами, що існують поза залежністю від того, є вони ознакою однієї чи різних культурних традицій. Подібний вплив може також мати місце в результаті істотних культурних розходжень між місцевим населенням і туристами.

Позитивні соціоекономічні результати включають:

- економічні вигоди, що зазвичай є спонукальною складають для розвитку туризму (часто метою розвитку туризму, особливо в районах, де спостерігається економічний спад, існує прагнення створити необхідні робочі місця і збільшити доходи);

- збереження культурної спадщини регіону (у зв'язку з загальними процесами модернізації унікальний культурний характер регіону може бути втрачений частково чи цілком, якщо туризм не забезпечить визначену підтримку для його збереження, допомагати розміщувати музеї, театри й інші культурні заклади);

- відродження культурної самосвідомості місцевих жителів, які щодня виказують непідроблений інтерес до своєї культури і бажання прилучити до її досягнень туристів;

- взаємне культурне збагачення туристів і місцевих жителів.

Негативні соціоекономічні наслідки розвитку туризму можуть включати втрату потенційної економічної вигоди у випадку його безконтрольного і хаотичного розвитку, а також негативного настрою з боку місцевих жителів, якщо туристські об'єкти і служби контролюються і керуються власниками збоку. Туризм також може привести до виникнення серйозних диспропорцій в економіці і зайнятості, якщо концентрація туристських об'єктів зосереджується лише в окремих місцях без їх відповідного розвитку в інших районах країни чи регіоні, а також у результаті відтоку працівників з інших галузей економіки (наприклад, сільського господарства) у сферу туризму.

Надмірна залежність від туризму в окремо узятому регіоні може привести до спаду в інших економічних галузях і загального розбалансування економіки. Безконтрольний розвиток туризму може викликати перенаселення і позбавлення місцевих жителів елементарних зручностей.

Негативні процеси впливу на культуру можуть виникнути в результаті надмірної комерціалізації і втрати справжньої самотності в сфері традиційного мистецтва, ремесел і способу життя. Проблеми, особливо в молодіжному середовищі, можуть породити так названий демонстраційний ефект. Непорозуміння і конфлікти можуть виникнути між місцевими жителями і туристами через розходження в мові, звичаях, релігійних цінностях і характері поведінки. Місцеві жителі цілком обґрунтовано можуть критикувати усе, що пов'язане з туризмом, якщо в результаті його розвитку вони втрачають доступ до своїх власних місць відпочинку й об'єктів інфраструктури.

Участь суспільства в розвитку туризму є загальним і найважливішим напрямком посилення позитивних і пом'якшення негативних процесів впливу. Це забезпечує розуміння місцевими жителями феномена туризму, їхньої участі у процесі прийняття рішень і одержанні ними вигод від туризму. Ця думка неодноразово підкреслювалася на сторінках цього конспекту. Важливо також, щоб туризм розвивався в тих формах і масштабах, які б влаштовували місцеві громади. Те, що підходить для одного регіону, зовсім не обов'язково влаштовує інший. Дуже важливо розвивати туризм поетапно, що дає місцевим жителям можливість звикнути до нього, а також контролювати процеси впливу туризму на суспільство і навколишнє середовище і вживати необхідних заходів.

У управлінні туризмом застосовуються такі специфічні міри контролю за процесами впливу на соціальне середовище й економіку: 1) збереження самотності і справжнього характеру місцевих танців, музики, театру, мистецтва і ремесел (у районах, де дотримуються традиційного способу життя); 2) надання фінансових стимулів, організація професійної підготовки й інших форм навчання, з метою залучення

місцевих жителів в діяльність, пов'язану з володінням і управлінням туристськими об'єктами і службами; 3) забезпечення доступу місцевих жителів до визначних туристських пам'яток, об'єктів і служб; 5) надання знижок при розміщенні і користуванні об'єктами індустрії відпочинку внутрішнім туристам і місцевим жителям з низьким рівнем доходів; 6) ознайомлення місцевих жителів з цінностями туризму, а туристів - з місцевими традиціями і звичаями; 7) проектування готелів і інших туристських об'єктів з урахуванням місцевого архітектурного стилю; 8) заохочення туристів, які дбайливо і з повагою ставляться до місцевих культурних традицій за допомогою методів вибіркового маркетингу і контролю за туристськими визначними пам'ятками й об'єктами.

Контрольні питання для самоперевірки

- 1. Назвіть негативні впливи розвитку екологічного туризму на стан довкілля?*
- 2. У чому полягає негативний вплив еколого-туристичної діяльності на рослинний покрив?*
- 2. У чому полягає негативний вплив еколого-туристичної діяльності на тваринний світ?*
- 4. Які найважливіші аспекти взаємин туризму і навколишнього середовища?*
- 5. Які існують специфічні міри контролю за процесами впливу на навколишнє середовище?*

6 ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І ВИКОНАННЯ ЕКОТУРІВ

Організація екотуру вимагає, насамперед, виявлення необхідних передумов для формування прийнятної і привабливої для туристів „продукту”. Ефективне і безпечне планування й еколого-туристське освоєння будь-якої території неможливе без докладної і достовірної інформації про найрізноманітніші характеристики інтересуючого регіону [27]:

- *Характеристика еколого-рекреаційних ресурсів:* наявність привабливих природних об'єктів, національних парків, заповідників, заказників, резерватів, пам'ятників природи, акваторій, ботанічних і зоологічних садів, природничоісторичних музеїв, палацово-паркових ансамблів, океанаріумів і т. ін.; наявність сприятливих біокліматичних умов, мінеральних вод, лікувальних грязей, лікувальних рослин, лісового мікроклімату й т. ін.; тваринного і рослинного світів, можливості рибної ловлі, наявність плодівих насаджень, ягід, горіхів, грибів.

- *Характеристика санітарно-епідеміологічної обстановки:* санітарно-гігієнічний стан атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, джерел питного водопостачання, ґрунтів і т.д.; відомості про природно-осередкові захворювання, ендемічні хвороби, про небезпечних для людини комах, ссавців, зміїв, отрутих риб, рослинах, грибах і ін.

- *Імовірність стихійних природних явищ:* раптових змін погоди, перепадів атмосферного тиску, магнітних бур, ураганів, смерчів, вивержень вулканів, землетрусів, повеней, лавин, селів, лісових пожеж тощо.

- *Наявність у регіоні і прилягаючих територіях факторів потенційної антропогенної небезпеки:* смітників, поховань побутових і промислових відходів; сільськогосподарських виробництв, що використовують пестициди, мінеральні і органічні добрива; тваринницьких господарств; промислових підприємств (хімічних, нафтохімічних, мікробіологічних, гірничодобувних і ін.); ТЕС, АЕС і ін.

- *Характеристика інфраструктури медичної і рятувальної служб:* наявність лікарень, травматологічних пунктів, спеціалізованих медичних установ; кваліфікація лікарів і середнього медичного персоналу; можливість надання екстреної медичної допомоги; наявність протипожежної, аварійно-рятувальної, пошуково-рятувальної, гірничорятувальної та інших служб.

- *Характеристика засобів здійснення туру:* якість і екологічність транспортних засобів, місць розміщення туристів (готелів, мотелів, кемпінгів, санаторіїв, пансіонатів, візит-центрів і ін.), продуктів харчування, наявність кваліфікованих гідів-екологів, провідників-натуралістів різної спеціалізації, перекладачів, фахівців-фотографів,

інструкторів; можливість надання індивідуальних засобів пересування (велосипедів, коней, човнів і ін.), устаткування і спорядження і т. ін.

Крім того, необхідна також інформація: про природоохоронну діяльність у регіоні, припустимі рекреаційні навантаження на природні комплекси, політичну і соціальну стабільність, наявність проблем військового характеру і інших характеристиках цікавлячого регіону.

Необхідна повноцінна інформація про спрямованість і тематику просвітительських програм, відповідно до яких варто формувати цільові групи. Чисельність груп повинна бути обмеженою, щоб звести до мінімуму їхній вплив на природу (не більш 10-12 чоловік). Туроператор повинний надати набір інформаційних листів із загальними відомостями про подорож, маршрут, необхідне спорядження, з зазначенням фактів природничонаукового характеру й інших відомостей, традиційних для турів будь-якого виду туризму.

Організація туру чи екскурсії (розробка маршруту, визначення програми, перелік додаткових послуг і заходів і ін.) повинна проводитися відповідно до критеріїв, що визначають екологічність турпродукту. Вартість туру визначається з урахуванням його екологічних компонентів. При цьому варто зважати на те, що ЕТ, особливо відвідування закордонних ЗТ, поки є відпочинком для досить заможних людей. Вартість таких турів в Україні визначається безліччю факторів, однак, ціни на пакет екотурів, наприклад, у дельту Дунаю чи дельту Дністра диференційовані і доступні не тільки для заможних бізнесменів, але і людей із середнім статком і навіть для груп школярів.

Особливу увагу варто приділяти підбору кваліфікованого, добре навченого персоналу, спроможного ознайомити туристів із проблемами захисту навколишнього середовища, забезпечити їхню участь у природоохоронній діяльності (якщо це передбачено умовами туру). Рекомендується залучати для роботи місцевих гідів, користуватися місцевими послугами, закуповувати місцеві продукти і розселяти туристів у місцевих готелях, що не є власністю іноземних компаній. Усе це допомагає підтримувати економіку регіону і підтримувати місцеве населення в доцільності захисту природи.

6.1 Визначення цільових груп

Виявивши доступні еколого-туристські ресурси і оцінивши потенціал тих територій (об'єктів), які можна використовувати для формування різних варіантів еколого-туристського продукту, важливо визначити цільові групи, для яких ті або інші варіанти продукту виявляються найбільш привабливими.

Певно визначити такі групи, адекватні конкретному типу еколого-туристського продукту, можна після того, як про потенційних покупців

зібрано досить різнобічні відомості. Як мінімум, повинні бути встановлені: 1) інтерес і загальне відношення клієнтів до екологічної проблематики, у тому числі розуміння ними суспільних екологічних потреб і обов'язків, а також їхня занепокоєність особистою екологічною безпекою; 2) готовність чи бажання брати участь у турах виключно екологічної орієнтації чи взагалі в природно-орієнтованих турах; 3) інформованість про ЕТ в цілому і про особливості тематики і програми передбачуваного туру; 4) схильність до активної діяльності, доречної і доступної у рамках туру і спрямованої на вирішення яких-небудь екологічних задач.

Повинні бути також установлені фактори, що визначають загальні інтереси і нахили клієнтів. Важливим інструментом такого аналізу служать еколого-соціологічні опитування.

З усіх цільових груп найменш звичними клієнтами для більшості ЗТ є туроператори, турагенти, відвідувачі бірж (виставок) і почасти представники мас-медіа. Взаємодія з представниками цієї великої групи вимагає від працівників ЗТ деяких спеціальних професійних навичок. І ця взаємодія може бути найбільш продуктивною у тому випадку, якщо туристські ресурси парку визначені і охарактеризовані, якщо послуги і продукт, що можуть бути запропоновані туристам, уже тією чи іншою мірою підготовлені.

Налагоджуючи контакти з туроператорами і турагентами, працівникам ЗТ варто мати на увазі не тільки схожість їх інтересів, що полягають в бажанні заробляти на продажі турпродукту і туристських послуг, забезпечуваних ресурсами парку, але і деякі розходження в інтересах цих двох груп партнерів.

Так, у загальному випадку і ті, і інші завжди вишукують нові можливості і прагнуть познайомитися із широким набором турів і послуг. Однак серед туроператорів нерідко зустрічаються спеціалізовані, що розробляють досить вузький сегмент ринку і знаходять цілком конкретні варіанти для формування спеціальних турів. Турагенти ж найчастіше бувають універсальними.

Туроператори заради формування й освоєння нового продукту бувають готові вкладати свої власні кошти. Турагентів же, насамперед, цікавлять умови одержання комісійних від продажу чужого продукту, у формування і просування якого вкладати свої ресурси вони, не схильні.

Туроператорам потрібно переконатися в наявності необхідного спектра туристських послуг, достатнього для формування цілісного туру (транспорт, розміщення, харчування, основні об'єкти показу чи ключові рекреаційні ресурси, торгівля, розваги). Турагенти ж в першу чергу, прагнуть знайти серед окремих пропонованих послуг чи турпродуктів ті, які вони зможуть продати легко і вигідно.

У сучасному українському туризмі зазначені розходження між туроператорами і турагентами не настільки чітко розмежовані, як у туризмі

іноземному, хоча в новому Законі України „Про туризм” уже прописані характерні функції і відмінності.

6.2 Критерії якості туристських об'єктів

Проблема якості обслуговування в туризмі - одна із самих актуальних у розвитку цієї галузі народного господарства. На міжнародному туристському ринку якість обслуговування - найвагоміша зброя в конкурентній боротьбі. Туристи, які задоволені обслуговуванням на екомаршрутах, у готелях, ресторанах, бюро послуг, туристських комплексах означених країн, стають їх активними пропагандистами. Вони багаторазово відвідують ці місця, сприяючи збільшенню потоків туристів, створюючи високу репутацію туристським районам, що сподобалися їм. Якість обслуговування, у кінцевому рахунку, сприяє підвищенню економічної ефективності туризму.

Комплексний характер туристичної діяльності утруднює встановлення єдиного показника оцінки якості обслуговування. Вплив ряду факторів економічного, організаційного, технічного і т.д. характеру не дозволяє вимірити якість обслуговування в різних видах туристичної діяльності за тим самим показником. Багатоплановий характер туризму припускає застосування всеохоплюючого критерію оцінки, що об'єднав би в собі загальний, специфічний й одиничний процес обслуговування.

Якість як економічна категорія відображає виробничі відносини, що виникають при створенні і використанні корисних властивостей предметів і послуг, і можливості задоволення суспільних потреб при суспільно необхідних витратах праці. Якщо продукти і послуги суспільно не необхідні, то якість не розкривається. З цього випливає, що якість є економічною категорією, що виявляється у безпосередньому зв'язку із споживчою вартістю.

Виробництво різноманітного асортименту послуг і товарів саме по собі не завжди забезпечує високу якість обслуговування в туризмі. Нерідко з вини торгових і туристських організацій туристам вчасно не пропонуються товари і послуги, що вимагаються ними. Цей факт свідчить про важливість своєчасного постачання послуг і товарів. Звідси випливає висновок, що якість туристського обслуговування впливає також на просування товарів і пропозицію послуг.

З поліпшенням якості обслуговування в туризмі збільшується участь цієї галузі в розподілі і перерозподілі грошових надходжень і витрат населення за структурою й у територіальному розрізі. Збільшення числа туристів змінює структуру витрат населення на користь послуг за рахунок економії на купуванні товарів. Висока якість обслуговування в туризмі веде до зростання витрат населення на подорожі, перебування в туристських центрах, розваги, відвідування різних культурних заходів.

Крім того, висока якість обслуговування є важливою передумовою залучення клієнтів з великими платіжними спроможностями, що відіграє немаловажну роль для зростання валютних надходжень країни. Це зменшує необхідність експорту ряду товарів і створює умови для поліпшення постачання населення предметами споживання.

Якість обслуговування в туризмі тісно пов'язано зі споживанням двох видів благ (товарів і послуг) і з двома видами відносин (матеріальних і нематеріальних). Тому правильне визначення критерію і показників якості туристського обслуговування є задачею, вирішення якої набагато сутужніше, ніж в інших галузях комплексного суспільного обслуговування (наприклад, роздрібна торгівля, громадське харчування та ін.).

Критерій якості туристського обслуговування може бути однозначним і багатозначним. Віддаючи перевагу однозначному критерію, потрібно підкреслити, що такий критерій забезпечує найбільшу єдність у підході до оцінки якості туристського обслуговування.

Завжди потрібно убачати розходження між критерієм і показниками якості туристського обслуговування [8]. З критерієм пов'язані сама загальна якісна характеристика і перспективні напрямки розвитку туризму (критерій - це міра оцінки, тобто ознака, на основі якої виробляється оцінка). У свою чергу, він може бути виражений через систему показників, пристосованих до різних рівнів управління, форм туристської діяльності, окремим туристським ланкам, що здійснюють туристське обслуговування. Це мають бути показники, що надають можливість визначити якість туристського обслуговування в окремих туристських комплексах, у діючих усередині них мікрокомплексах, дирекціях, окремих ланках. За допомогою цих показників і методики їхнього зіставлення можна порівняти якість туристського обслуговування по комплексах, видам діяльності і ланкам, щоб виділити передовиків і відстаючих.

Такими показниками для засобів розміщення можуть бути: 1) забезпечення найбільш оперативного розміщення туристів у готелях, мотелях, кемпінгах, приватних квартирах, гостьових будинках і еко селах; 2) забезпечення організованим туристам не тільки найшвидшого розміщення в готелі, кемпінгу і т.д., але і надання їм саме того номера, що попередньо був виділений (проданий) туристу; 3) підтримка необхідної тиші і спокою в місцях розміщення, справної роботи всього устаткування номера, забезпечення рівня обслуговування, що відповідає вимогам категорії засобу розміщення, надання послуг щодо перенесення багажу по прибутті і виїзді туриста, постачанні його необхідною інформацією і т.д.; 4) установа санітарно-гігієнічного порядку в засобі розміщення відповідно до високих сучасних вимог, що зазначені в характеристиці його категорії; 5) вимога необхідної кваліфікації, знання іноземних мов і високої особистої гігієни; до обслуговуючого персоналу; 6) підтримка зовнішньої території й інтер'єра засобу розміщення в такому ж стані, у

якому вони були здані в експлуатацію; 7) надання (безкоштовно чи за плату) широкого спектра додаткових туристських послуг, пов'язаних з перебуванням гостей (телефон, факс, пошта, e-mail); 8) створення умов для розваг з урахуванням національності, соціального стану й інших особливостей туриста; 9) забезпечення прання і прасування білизни, хімічного чищення одягу, придбання квитків на різні культурні і спортивні заходи, екскурсії і т.д.

Привласнена засобу розміщення категорія повинна відповідати рівню обслуговування. Чим вища категорія засобу розміщення, тим повинна бути вищою і якість обслуговування, ширшати спектр надання додаткових послуг. Не слід, зокрема, забувати в сучасному готелі про таку важливу безкоштовну туристську послугу, як доставка газет і журналів, книг на мовах гостей. Ці додаткові послуги користаються особливим попитом у дощові дні, коли погода не сприяє заняттям на повітрі спортом, купанню в морі, проходженню маршруту на екостежці, прийняттю сонячних ванн і т. ін.

Інша сфера діяльності, що має велике значення для туристського обслуговування, - харчування. Ця частина обслуговування туристів складається з двох компонентів: перший - якість і асортимент кулінарної продукції й інших, так званих покупних, товарів, що не піддаються кулінарній обробці, і другий - якість організації процесу реалізації (продажу) продукції і її споживання.

Показниками для виміру якості обслуговування в діяльності сфери харчування можуть бути: 1) ступінь естетичного оформлення подаваних блюд, десертів, їхня температура, смакові якості; 2) розмаїтість асортименту кулінарної продукції, напоїв і інших товарів, які наявні в підприємстві громадського харчування відповідно до його типу, націненої категорією, особливостями його клієнтури; 3) швидкість обслуговування і люб'язність персоналу при зустрічі і проводах відвідувачів, швидкість надання меню для вибору клієнтом замовлення за своїм бажанням, уважність при прийомі доручення від відвідувача; 4) швидкість виконання замовлення-доручення і метод оплати замовлення після того, як відвідувач поснідає, пообідає чи повечеряє; 5) обсяг обслуговування відвідувача під час споживання їжі: розливання офіціантом вина й інших напоїв в чарки і фужери (протягом усього обіду чи вечері, своєчасне звільнення столу від використаного посуду), дотримання офіціантами визначених правил етикету при обслуговуванні клієнтів за столом; 6) ступінь підтримки чистоти і затишку в залі, що відповідає вимогам культурної людини, включаючи періодичне провітрювання зали й інших допоміжних приміщень, задіяних в обслуговуванні клієнтів; 7) ступінь особистої гігієни, охайність, гарний зовнішній вигляд, культура поведінки, обов'язкова наявність фірмового одягу, що би відповідало типу і категорії певного підприємства громадського харчування; 8) сервіровка справ і

напоїв точно за розмірами, масою і складом, зазначеним у рахунку відповідно до діючих цін.

Для того, щоб визначити якість обслуговування з усієї діяльності сфери харчування в даному туристському комплексі, навіть за умов, коли виконано всі перераховані показники цілком, потрібно ще знати загальний відсоток обслугованих туристів, а також кількість підприємств даного туристського комплексу всіх типів.

Показниками якості обслуговування в роздрібній торгівлі продовольчими і промисловими товарами та сувенірами, які пропонуються туристам, можуть бути: 1) ввічливе відношення до клієнтів, швидкість їхнього обслуговування; 2) продаж тільки доброякісних товарів і підтримання асортименту-мінімуму для даного торгового об'єкта; 3) утримування магазину в належному санітарному стані відповідно до вимог сучасної гігієни; 4) особиста гігієна обслуговуючого персоналу магазину, охайний вигляд продавців; 5) упровадження додаткових форм торгового обслуговування; 6) вивчення потоків покупців, поліпшення режиму роботи торгового об'єкта, підготовка пропозицій щодо змінення режиму, якщо це залежить від персоналу; 7) дотримання маси і цін пропонованих товарів.

Для всієї діяльності сектора роздрібною торгівлі може бути запропоновано значно більше показників якості обслуговування і з більш широким змістом.

Служба побуту займає важливе місце, насамперед в обслуговуванні неорганізованих туристів. Для цього виду обслуговування, крім загальних показників якості, характерних для готельного господарства, ресторанів і інших підприємств громадського харчування, магазинів роздрібною мережі (санітарний стан об'єктів і гігієна персоналу), ввічливе звертання до клієнтів, точність маси продуктів, що відпускаються, і застосовуваних цін), ще є і специфічні показники: безумовне надання послуг, включених до обов'язкового списку виконуваних даним об'єктом побутового обслуговування; дотримання термінів виконання послуг; своєчасне реагування на рекламачії щодо якості послуг; різноманітні форми обслуговування туристів.

Транспортне обслуговування, яка організується туристськими комплексами, посідає важливе місце в екотуристському обслуговуванні. Для цього виду обслуговування можуть бути застосовані певні показники якості. При цьому необхідно враховувати наступне: автомашини (автобуси і легкові), плавзасоби (човни, катери), використовувані для поїздок туристів, повинні бути в повній технічній справності, мати гарний зовнішній і внутрішній вигляд, бути екологічними; автобуси повинні подаватися в призначене місце завчасно до відправлення групи туристів, аби люди могли спокійно зайняти місця в салоні; водій машини зобов'язаний прийняти багаж туристів і розмістити його в багажнику, а після прибуття в зазначене місце видати багаж персоналу, що зустрічає туристів; протягом поїздки

шофер повинний йти назустріч побажаньям туристів і зупиняти машину, човен, катер, коли його просять; від'їзд і прибуття транспортного засобу повинне відбуватися в точно визначений час; водію слід було б знати одну з мов, на якій спілкуються іноземці, щоб допомагати їм при прийомі і передачі багажу й у решті випадків; при користуванні туристами таксі на лічильнику повинна точно фіксуватися сума оплати.

Екскурсовод є представником туристської організації. Він проводить бесіди з туристами, супроводжує їх протягом усього часу перебування в даному центрі, якщо таке екскурсійне обслуговування передбачене. Якість екскурсійного обслуговування можуть характеризувати визначені показники. При цьому важливо враховувати наступне: точність, уважність, чемність, люб'язність і дбайливість щодо туристів з боку екскурсовода під час роботи з групою; екскурсовод не повинен допускати порушень правил обслуговування туристів з боку працівників основних секторів туристської діяльності; екскурсовод повинний використовувати нові форми і способи удосконалювання екскурсійної діяльності; екскурсовод здійснює контроль за якістю послуг, що надаються туристам, прагнути, щоб вони відповідали світовому рівню, а якщо це неможливо, за те, щоб вони принаймні відповідали прийнятим стандартам і нормативам; екскурсовод погоджує свій робочий час з режимом нічлігів, культурних занять і подорожей туристів, не відмовляє їм у послугах, що можуть бути виконані і також під час відпочинку.

Показники якості інших послуг, що можуть надаватися в рамках багатобічної діяльності туристських комплексів, повинні визначатися конкретно, у відповідності зі своїм місцем у туристському обслуговуванні даного туристичного комплексу.

Для одержання ліцензії туроператори і турагентства повинні відповідати мінімальним стандартам, пов'язаними з наявністю кваліфікованого персоналу і платоспроможністю. Ряд країн прийняли законодавство про захист прав споживачів - туристів. Це вимагає від турагентств надання об'єктивної інформації про продаваних ними турах і цінах. Гіди, які обслуговують туристів, повинні мати спеціальну підготовку, що підтверджується складенням іспиту і одержанням ліцензії.

6.3 Охорона природних і культурно-історичних ресурсів

В останні роки ХХ ст. вплив туризму на стан довкілля і культурно-історичного середовища усе розширювалося, оскільки нові технології відкрили для туризму широкі можливості щодо освоєнню раніше віддалених і важкодоступних районів. Численні потоки туристів, які використовують спеціальне спорядження і отримують потреби в житлі, теплі, особистій гігієні, готуванні їжі, призводять до значного забруднення і деградації НПС.

Питання необхідності захисту довкілля і культурно-історичних об'єктів в умовах їхнього туристського освоєння й експлуатації, наприклад, чітко викладені в законі України „Про туризм” і доповненні до нього.

З метою збереження дикої природи, як основи розвитку ЕТ необхідно:

- здійснювати періодично (як мінімум раз на п'ять років) комплексне обстеження об'єктів ЕТ з метою визначення їхнього стану і розробки поточних і перспективних програм їхнього збереження;

- при розробці турів і формуванні потоків туристів враховувати припустимі навантаження на ЕС маршруту;

- використовувати при розробці екологічних маршрутів (турів) сучасні, “екологічно чисті” і ресурсозберігаючі технології в процесі будівництва й експлуатації інфраструктури туризму, транспортування й обслуговування туристів;

- розробити регламент припустимого відвідування для кожного об'єкта ЕТ - щоденну, щомісячну, щорічну кількість відвідувань з визначенням періодів повної заборони відвідувань, способи зручного підходу (під'їзду) до об'єкта;

- звернути особливу увагу на об'єкти ЕТ за межами ЗТ, оскільки саме вони в меншому ступені забезпечені охороною і крім ЕТ перевантажені й іншими формами господарського використання;

- забезпечити розосередження потоку туристів на ЗТ, що вже зараз має граничні показники рекреаційних навантажень;

- дотримувати природоохоронний режим при організації ЕТ на ЗТ. У межах державних національних природних парків, РЛП і біосферних заповідників організація маршрутів можлива на території зон рекреаційного використання за умови пересування по строго визначених пішохідних стежках;

- організувати видачу ліцензій на здійснення ЕТ тільки тим туристським фірмам і організаціям, які забезпечують повну схоронність довкілля і відсутність відходів після проходження маршруту. У документі, що супроводжує видачу ліцензії, повинна бути зазначена можливість про відкликання ліцензії при недотриманні цієї умови;

- проводити спеціальні заходи щодо підвищення природної стійкості і рекреаційної ємності територій, що представляють інтерес для ЕТ: екологічна меліорація, садіння дерев і чагарників, організація екологічних стежок і видових майданчиків; участь у проєктах відновлення екологічних функцій природних ЕС, порушених господарською діяльністю в минулому;

- сприяти поступовому згортанню екологічно небезпечних виробництв у районі об'єктів ЕТ;

- проводити моніторинг стану ресурсів ЕТ;

- на маршрутах ЕТ, що включають до складу об'єктів відвідування пам'ятники історії і культури високого класу, у тому числі пропонувані до включення в список Всесвітньої спадщини, дотримуватися мір особливої охорони (головним керуванням при цьому є принцип Генеральної конференції ЮНЕСКО по охороні природної і культурної спадщини: „Кожний об'єкт культурної і природної спадщини є унікальним, і зникнення такого об'єкту є непоправною втратою і безумовним збіднінням цієї спадщини”);

- проводити широку роз'яснювальну роботу про необхідність охорони природного і культурного середовища серед іноземних і вітчизняних туристів, а саме: звичаях місцевого населення, його традиціях, місцевих і священних місцях і святинях, які повинні поважатися; їх художніх, археологічних і культурних цінностях, що повинні бути збережені; фауні, флорі й іншим ПР, що повинні бути захищені.

Контрольні питання для самоперевірки

- 1. Яка інформація необхідна для організації і здійснювання екотуру?*
- 2. Які основні критерії визначення цільових груп?*
- 3. Які показники якості туристських об'єктів?*
- 4. Перелічить основні положення щодо захисту довкілля і культурно-історичних об'єктів під впливом туристської діяльності.*

7 МАРКЕТИНГ У ЕКОТУРИЗМІ

На Всесвітній конференції по туризму в Манілі (1980 р.) було дане повне визначення туризму, де підкреслювалося, що він є не тільки економічним, але й одночасно соціальним, культурним, *екологічним* і політичним явищем. Виходячи із цього визначення, туристичний маркетинг необхідно удосконалювати таким чином, щоб враховувати всі перераховані фактори. У цьому випадку він буде в більшому ступені відображувати інтереси і туристів - споживачів, і самих виробників туристського продукту.

Розвиток ЕТ, що відповідає новим вимогам і умовам, неможливий без сучасних методів організації і управління галуззю, яка увібрала в себе останні досягнення теорії і практики маркетингу, а також активної роботи менеджерів ЕТ.

Маркетинг у туризмі вкрай необхідний, оскільки попит на туристські послуги надзвичайно динамічний, відзначається значними сезонними коливаннями, характеризується „феноменом насичення”, коли пропозиції туристських фірм можуть перевищувати потреби в подорожах по визначених маршрутах.

Маркетингова стратегія ЕТ повинна включати: 1) виконання маркетингових досліджень країн з різними рівнями розвитку ЕТ, ідеологією, культурою, природними умовами; 2) проведення досліджень з метою визначення пріоритетів і тенденцій попиту на послуги ЕТ; 3) формування привабливого для туристів образу України, який залежить від стану природних і культурних визначних пам'яток, персональної безпеки туристів, гостинності місцевих жителів і т.д.; 4) розроблення і створення стимулів для залучення закордонних інвестицій, засобів наукових і культурних фондів для розвитку інфраструктури ЕТ; 5) уведення нових оригінальних і екзотичних рішень для задоволення потреб туристів: пошук нових туристських ресурсів, упровадження національних звичаїв і обрядів в обслуговування туристів, використання при організації таких маршрутів гуманних природоохоронних принципів Аппалачської тропи, а також системи призів і заохочень туристам, що пройшли протягом визначеного часу всю стежку; 6) розширення міжнародних зв'язків у сфері ЕТ шляхом стикування внутрішніх туристських з міждержавними маршрутами; 7) формування попиту на послуги ЕТ, що враховує інтереси різних вікових груп, соціальний стан, рівень освіти і фізичної підготовки, максимальний розвиток сімейних видів ЕТ; 8) створення ринку унікальних товарів і послуг у сфері ЕТ; 9) рекламування галузі ЕТ (випуск серії фільмів, буклетів, проспектів на основних мовах світу); 10) входження у світову інформаційну мережу Інтернет, участь у республіканських і міжнародних форумах, наукових конференціях із проблем природокористування і розвитку ЕТ; 11) створення спеціалізованих туристських агентств,

працюючих у тісній взаємодії з різними об'єктами ПЗФ, що забезпечують вирішення проблем реклами і маркетингу туристських послуг на ЗТ (при цьому не допускаючи монополізації цієї сфери).

Розвиток менеджменту в ЕТ покликаний підвищити ефективне управління діяльністю туристських підприємств, у тому числі: 1) забезпечити відповідність рекламованих достоїнств туристських маршрутів і супутніх послуг якості цих послуг, що пропонуються у дійсності; 2) забезпечити максимальне врахування попиту споживачів ЕТ при формуванні туристських маршрутів за їх складністю, видами, сезонністю, тривалістю і т.д.; 3) забезпечити захист життя і здоров'я мандрівників на небезпечних і складних маршрутах; 4) забезпечити при проведенні турів максимальне збереження НПС і культурних цінностей відвідуваних територій.

7.1 Індустрія екотуризму і туристські ринки

Будь-яка економічна діяльність характеризується визначеним часом, місцем, де вона здійснюється, технічною стороною, тобто способом використання виробничих факторів, нарешті, кількістю і видами товарів і послуг, їхньою реалізацією. Виготовлені товари і надані послуги повинні відповідати потребам людини, у випадку, що розглядається нами - це потреби в ЕТ.

Складну систему туристського обслуговування варто розглядати як вхідну, поряд з іншими одноранговими системами, у суперсистему народного господарства. Система „народне господарство” формує потреби і платоспроможний попит на туристські послуги і товари, керує цільовим призначенням індустрії туризму, фінансовим, матеріально-технічним, трудовим, нормативно-правовим забезпеченням її діяльності, організує зв'язок з іншими одноранговими системами.

„Індустрія туризму - це сукупність підприємств, установ і організацій матеріальної і нематеріальної сфер виробництва, що забезпечують виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг для туристів, освоєння й експлуатацію туристсько-рекреаційних ресурсів і створення матеріально-технічної бази туризму”. Умовно виділяють 3 групи підприємств, установ і організацій індустрії туризму: 1) установи, що здійснюють комплексне туристсько-екскурсійне обслуговування на маршрутах і по місцям відпочинку (турбази, готелі, санаторії, кемпінги, мережа бюро подорожей, екскурсійних бюро, туроператорів і турагентств), що реалізує тури й окремі послуги населенню за місцем проживання і відпочинку; спеціалізований транспорт, що здійснює туристсько-екскурсійні перевезення; підприємства й установи в місцях відпочинку і центрах туризму, що забезпечують туристів оздоровчими й іншими послугами, а також сувенірами й іншими товарами і послугами

туристського попиту (бальнеолікарні, спеціалізовані магазини і т.п.); 2) підприємства, установи й організації, що надають у місцях відпочинку і туризму як туристам, так і місцевому населенню різні послуги - побутові, культурно-пізнавальні, торгові й ін. (пасажирський транспорт, готелі, поліклініки, лікарні, магазини, кінотеатри, клуби і т. ін.); 3) промислові підприємства, установи й організації, що забезпечують створення й експлуатацію матеріально-технічної бази туризму і знарядь праці, що поставляють для неї сировину, інвентар, спорядження й інші товари індивідуального користування, а також установи, що готують кваліфіковані кадри для сфери туризму.

Індустрію туризму складають підприємства, що випускають товари і послуги, виробництво яких не може існувати без туризму: готельні підприємства; підприємства харчування; транспортні підприємства; екскурсійні, туристські бюро й агентства; підприємство з виробництва сувенірів; навчальні заклади туристського профілю; інформаційні і рекламні служби; науково-дослідні і проектні організації туристського профілю; підприємство з виробництва туристських товарів.

Індустрія туризму відрізняється трьома специфічними властивостями: по-перше, це ресурсна орієнтація в розміщенні туристських підприємств; по-друге, сезонність у виробництві туристських послуг і, по-третє, це високі вимоги до рівня розвитку інфраструктури взагалі і соціальної й інформаційної, зокрема.

Як галузь економіки туризм володіє низкою специфічних характерних рис, що виділяють його серед інших галузей народного господарства.

Головною специфічною особливістю індустрії туризму є поєднання в часі виробництва і збуту продукції. Це визначається тим, що туристські послуги (тур-продукт) виробляється і споживається в одному місці, при цьому час транспортування дорівнює нулю, і він споживається відразу. Тобто другою специфічною рисою туризму можна відзначити те, що його продукція не може вироблятися про запас, накопичуватися і бути реалізованою згодом. За таких умов у туризмі доцільне використання виробничих потужностей з регульованою пропускну здатністю (наприклад, змінюваний фонд розміщення на турбазі чи в екологічному селі).

Наступною специфічною особливістю туристського обслуговування є здійснення транспортування споживача від виробничого об'єкту до виробництва послуги. Це пов'язане, у свою чергу, з іншою специфікою туризму, яка полягає в тім, що його продукція вивозиться „самовивозом”. Тобто турист вивозить спожитий туристський продукт „у собі”, причому, вже дещо трансформованим: у виді придбаного здоров'я, гарного настрою, нових знань, вражень, інформації, почуття соціальної задоволеності, красивих фото, відео і т.п.

Територіальний розрив у туризмі виявляється в двох аспектах: у розбіжності між місцем постійного проживання (районом формування рекреаційних потреб) і районом відпочинку (подорожі); у поділі функцій по забезпеченню різних форм туристсько-рекреаційної діяльності між різними районами.

Особливістю технології обслуговування в туризмі є також і те, що окремі територіально роз'єднані елементарні послуги і товари не споживаються незалежно один від одного. Вони поєднуються у своєрідні типи туристського агрегованого ресурсу споживання. При цьому слід зазначити, що сам споживач бере участь у управлінні процесом цього об'єднання, витрачаючи на нього час і матеріальні ресурси.

Усі ці специфічні особливості індустрії туризму вимагають великої гнучкості системи управління нею, особливо підвищуючи роль регулювання.

Туристське обслуговування відноситься до сфери обслуговування, що поєднує усі види діяльності, які пов'язані з розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ і послуг. Для того, щоб розкрити сутність і зміст туристського обслуговування, необхідно з'ясувати характер самого процесу обслуговування в туризмі. У широкому сенсі під туристським обслуговуванням розуміється сукупність діяльності, що забезпечує туристам різні зручності при купівлі і споживанні послуг і товарів під час подорожі і перебуванні поза постійним місцем проживання. На практиці туристське обслуговування представляє складний, комплексний, тривалий і відмінний за часом і місцем процес виробництва, пропозицій і продажу різних послуг і товарів. Він не просто сукупність, комплекс діяльностей, а багатоплановий процес, у якому створюється новий продукт, що відрізняється за своєю специфічною споживчою вартістю і задовольняючий особливий рід потреб.

Комплексний характер і складність цього процесу визначаються наступними обставинами: 1) виробництво більшої частини послуг безпосередньо пов'язане зі споживанням, тому воно переважно має нематеріальний характер і послуги надаються безпосередньо туристам; 2) туристам пропонується надзвичайно велика гама послуг і товарів, що мають різну технологію виробництва й обслуговування. Розмаїтість послуг і товарів відображає комплексний характер потреб туристів - подорожі, харчування, проживання, лікування, ділові контакти, розваги і т.д.; 3) туристське обслуговування здійснюється завдяки функціонуванню різних елементів матеріально-технічної бази - готелів, ресторанів, транспорту, спортивних споруджень, медичних установ і т.д.; 4) послуги і товари, пропоновані туристам, виробляються в результаті різних видів діяльності. Одна частина з них здійснюється спеціалізованими туристськими організаціями і підприємствами, а інша - підрозділами самостійних галузей народного господарства: транспортною, сільським господарством,

промисловістю, зв'язком, охороною здоров'я і т.д.; 5) обслуговування здійснюється персоналом з різною професійною підготовкою і рівнем освіти.

Процес туристського обслуговування тривалий у часі, оскільки особливий характер споживання припускає визначену послідовність при користуванні послугами. У процесі подорожі туристи користуються послугами гідів, транспорту, готелів, спортивно-видовищних установ і т.д., для споживання яких їм необхідний час.

Послуги, які пропонувані у сфері туризму, як правило, розділені територіально. Одні з них (інформаційні, посередницькі і т.д.) туристи користуються у місці їхнього постійного проживання, інші - під час подорожей (транспортні, інформаційні і т.д.), а треті - у туристському місці (харчування, нічліг, розваги, лікування, ділові зустрічі і т.д.). Крім того, послуги надаються різними туристськими закладами - готелями, кемпінгами, ресторанами, спортивними залами, басейнами, музеями, театрами і т.д., роз'єднаними територіально.

У туризмі звичайно акт купівлі-продажу не відповідає (за часом і місцем) виробництву платних послуг, а це означає, що продаж частини з них відбувається одними туристськими підприємствами, а виробництво і надання їх - іншими. Розглянутий процес є триєдиним, таким що надає обслуговування при купівлі-продажу комплексу послуг, подорожі і перебуванні в туристських пунктах. При організованій туристській подорожі брак однієї з вище названих складових порушує єдність процесу, і тоді не можна говорити про туристське обслуговування як комплексі. Без купівлі-продажу неможлива подорож, а без подорожі неможливе перебування в пунктах зацікавлених туристів. Таким чином, туристське обслуговування охоплює одночасно діяльність у виробництві, пропозиції і реалізацію послуг і товарів.

Безпосереднє обслуговування - це своєрідний процес складних взаємин між обслуговуючим персоналом і туристами, коли водночас створюється, пропонується і споживається більша частина послуг і товарів.

Надання послуг можна схематично розділити на такі основні дії, спрямовані на туриста і які полягають у тому щоб: 1) привернути увагу до послуг чи товарів; 2) збудити інтерес до туристського продукту; 3) викликати бажання спожити пропоновану послугу чи товар; 4) переконати прийняти рішення про придбання туристського блага, послуги чи товару. При цьому необхідно враховувати, що різні групи туристів реагують неоднаково на пропоновані послуги і тому на практиці зазначені етапи не завжди впливають у перерахованій послідовності. Звідси впливає висновок, що обслуговуючий персонал потрібно інформувати про те, яку групу туристів представляє той чи інший покупець, який підхід вживати стосовно нього при пропозиції товару чи послуги. Успіх у чималому ступені залежить і від особистих якостей персоналу - його професійної

підготовки, культури, оперативності, діловитості привітності, контактності і т.д.

Індустрія туризму є виробником туристського продукту, за допомогою якого задовольняється туристський попит населення, який, у свою чергу, формується під впливом рекреаційних потреб людей.

Туристський продукт за структурою підрозділяється на три складові частини: тур; додаткові туристсько-екскурсійні послуги; товари.

Тур - це первинна (обов'язкова) одиниця туристського продукту, вона реалізується клієнту як єдине ціле і є продуктом праці туроператора на визначений маршрут і в конкретний термін. А *туроператор* - це туристське підприємство (організація), що займається розробкою (виробленням) туристського продукту і комплектацією турів, забезпечує їхнє функціонування, організує рекламу і просування туристського продукту на ринку, визначає ціни на ці тури, продає турагентам для реалізації по своїх ліцензіях. У структурному плані тур складається з туристського пакету і комплексу послуг на маршруті. Туристський пакет пропонується туроператором і містить у собі обов'язкові (звичайно необхідні і достатні) послуги на маршруті: транспортування туриста до місця відпочинку і назад; трансферт; розміщення і харчування у визначеному співвідношенні (розміщення, сніданок, напівпансіон, повний пансіон); обов'язкова екскурсійна і культурна програма.

Саме умова обов'язковості відрізняє туристський пакет від туристського продукту. Придбавши туристський пакет, який складається із чотирьох обов'язкових базових елементів, турист не тільки має значні знижки від туроператора, оскільки придбав серійний туристський продукт туристської фірми, але завжди може попросити туроператора розширити його за рахунок включення інших послуг чи може зробити це самостійно, безпосередньо на місці відпочинку.

Туроператор виконує в туризмі провідну роль, оскільки саме він пакетує різні послуги (транспорт, розміщення, харчування, трансферт, розваги і т.п.) у єдиний туристський продукт, який і реалізує споживачеві через агентську мережу.

Турагент - це реалізатор туристського продукту туроператора, що працює безпосередньо на туристському ринку. Одержує за свою діяльність комісійну винагороду. На відміну від туроператора, турагент не несе відповідальності за якість туру.

Продукт туроператора (*туристський пакет*) - це комплекс послуг, наданих впродовж усієї подорожі за груповим чи індивідуальним планом, що пропонується в широкий продаж як серійний продукт.

Туристський продукт відрізняється від туристського пакета тим, що останній є тільки частиною туристського пакету, точніше - обов'язковою частиною туру. Уніфікація вимог до туристського продукту визначається тим, що тур, придбаний в одному місці, споживається в іншому. За цих умов тільки повне узгодження позицій туроператора, турагента і туриста здатне забезпечити виконання взаємних зобов'язань. Насправді таке

узгодження здійснюється на контрактній основі у формі туристської путівки чи ваучера, засвідчених документами туроператора, у яких гарантуються всі обов'язкові для фірми і клієнта послуги. Обое ці документа містять повну інформацію про тур: країна (туристський центр), куди направляється турист; засіб транспорту; умови розміщення туристів; умови харчування; дата початку і завершення туру; програма перебування по днях; паспортно-визові формальності; медична страховка; мінімально-допустиме число учасників туру; гранично-можливі терміни ануляції туру; комплексна вартість туру; компенсація за недотримання термінів, програми й умов перебування туриста; назва і реквізити туроператора і туристського агента.

Відповідно до ваучера, туроператор несе відповідальність за: дотримання програми перебування; відповідність реклами і наданої туристу інформації з фактичного комплексу послуг; довільна зміна вартості туру; вірогідність інформації про туристський продукт.

Структура витрат туриста по елементах туристського продукту розподіляється в такий спосіб: тур - 50%; додаткові туристсько-екскурсійні послуги - 30%; товари - 20%.

Додаткові туристсько-екскурсійні послуги - це послуги, не передбачені ваучером чи путівкою, надаються споживачеві в режимі його вільного вибору. Ці послуги не входять до основної вартості путівки. До них відносяться: резервування місць, обмін валюти, побутове обслуговування, прокат, телефон, громадський транспорт, пошта, камери зберігання речей, розваги і т. ін. Додаткові послуги турист отримує за окрему плату.

Товари мають у собі специфічну матеріальну частину туристського продукту, куди входять туристські карти і плани міст, листівки, буклети, сувеніри, туристське спорядження й ін., а також неспецифічну частину туристського продукту, що включає безліч товарів, що є дефіцитними чи більш дорогими за місцем постійного проживання туристів.

Туристський продукт оцінюється як сумарний обсяг товарів і послуг, вироблених в індустрії туризму і може бути оцінений двома способами: як сума усіх виробничих витрат; як сума усіх витрат туристів, тобто доход від туризму. У тому і іншому випадках мова йде про вартісне вираження валового туристського продукту - сумарний обсяг товарів і послуг, вироблених (споживаних) в індустрії туризму.

Товари і послуги туристського призначення можна об'єднати в три групи: транспортне забезпечення; послуги і товари, які пропонуються туристам у туристських районах (рекреаційні ресурси, нічліг, харчування, окремі види побутового обслуговування й ін.); разові послуги і товари (послуги розваг, спорту, сувеніри і т.д.). У свою чергу, кожна група туристських послуг і товарів підрозділяється на види. Так, транспортні

послуги підрозділяються по видах транспорту, умовам пересування, комфортності і т.д.

Туристські подорожі обумовлюють виникнення особливих форм вжитку і перетворюють самого туриста на специфічного споживача. *Туристське споживання* визначається платоспроможністю туриста, а інтенсивність витрат - характером туристських послуг і звичок споживачів, сезонністю туристського попиту і споживанням тих чи інших товарів і туристських послуг. Склад туристів за національністю, статтю і віком також впливає на обсяг і структуру витрат туристів. Найбільшими статтями витрат туристів є витрати на пересування і покупки: на них приходиться до 60% і більш від загальної суми витрат, у тому числі на покупки - біля 25%. Туристське споживання включає одержання туристом послуг як за гроші, так і безкоштовно. Специфічна особливість туристської подорожі полягає саме в тім, що ціль, заради якої вона відбувається, у більшості випадків не вимагає прямих грошових витрат (користування морем, красивими ландшафтами, рідкісними видами тварин і рослин, парками, архітектурними комплексами й ансамблями, пам'ятниками і т.п.). Але, поряд з цим, споживні туристські вартості виступають як товари чи платні послуги. Таким чином, задоволення потреб туриста включає одержання ним суми платних послуг і товарів, з одного боку, а з іншого боку - споживання безкоштовних благ, що не набувають товарної форми.

Туристський попит і туристська пропозиція, виступаючи як елементи економічної структури туризму, утворюють „туристський ринок” - сферу реалізації туристських послуг і товарів. Саме завдяки споживанню товарів у виді туристських послуг, туризм виконує свою головну і складну економічну функцію. Продаж туристських послуг - важлива стаття як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі. Туристські послуги, виступаючи як товар, є предметом купівлі-продажу на ринку. У територіальному аспекті туристський ринок можна підрозділити на: місцевий ринок туристських послуг у будь-якому пункті; районний (регіональний) ринок туристських послуг у визначеному територіальному осередку країни; національний ринок туристських послуг на території визначеної країни; світовий ринок туристських послуг (світовий туристський ринок).

Туристський ринок володіє низкою специфічних особливостей. Якщо в ціну товару на світовому ринку входять експортні витрати, то в ціну на туристські послуги - витрати туристів на транспорт. Саме в цьому полягає головна відмінність туристського ринку від традиційного товарного й іншого ринків. Транспортні витрати туристів, поряд із платою за інші туристські послуги, визначають вартість подорожі і входять до загальної ціни туристських послуг.

На туристський ринок істотний вплив справляє пересування туристів, що залежить від політичних, соціально-економічних, природно-географічних і інших факторів. На нього також впливають туристсько-

рекреаційні ресурси, обсяг послуг, що надаються, якість обслуговування, проведення різних культурно-масових заходів, розташування об'єктів туристської інфраструктури, транспортні умови, сезон, погода, мода і т.д. Кон'юнктуру на світовому туристському ринку визначає попит на туристські послуги, що відрізняється великою нестабільністю в часі і просторі. Створення туристських послуг обмежене визначеним туристським районом. Але, незважаючи на це, їхня реалізація значною мірою пов'язана не з місцевим ринком, а виступає як складова частина загальнодержавного чи світового туристського ринку; звідси і ціноутворення, яке визначається кон'юктурою цих ринків.

7.2 Екологічна інформація в рекламі, торгові марки і знаки

У цьому невеликому розділі конспекту характеризуються хоча і різні засоби реклами, але такі, що відповідають загальній основній цілі. Ця ціль - як прямо, так і побічно доводити до відома відвідувачів екологічних регіонів і споживачів його продукції уявлення про загальну екологічну ситуацію, наскільки екологічні пропонувані послуги і наскільки доцільно ними користуватися. Це означає, що в екологічно орієнтованій рекламі повинні бути об'єктивні, достовірні відомості і факти, а не тільки запевнення коли, не спираючись на них, неможливо було б перевірити достовірність інформації. Таким має бути провідний принцип добросовісної екологічної реклами. І саме цей принцип може забезпечити репутацію серйозного, відповідального партнера.

При цьому, обов'язком туроператора повинне бути недвозначне роз'яснення клієнтам тієї обставини, що повідомлення про екологічності його товарів і послуг не мають юридичної чинності, оскільки не існує законів чи інших нормативних актів про екологічну рекламу і про відповідальність рекламодавців за екологічну вірогідність їхніх рекламних матеріалів. І це тим більше зобов'язує піклуватися про максимально можливу обґрунтованість реклами, забезпечувати її „прозорість”.

Для клієнтів певних цільових груп головним змістом екологічно орієнтованої реклами можуть бути різноманітні ключові теми, різними повинні бути і стильові особливості реклами. Для основних типів споживачів еколого-туристського продукту, можна рекомендувати наступні актуальні акценти в рекламі.

Для турагентств чи інших споживачів, орієнтованих переважно на одержання прибутку: великий вибір доступних класичних і незвичайних екоотурів по усьому світі; тури, присвячені екології дощових лісів; доступні подорожі в „нетуристські” регіони; подорожі в райони, не переповнені масами туристів; пропозиція відвідати регіони, не порушені масовим туризмом; подорожі по непроторених шляхах.

Для клієнтів, уважних до мови реклами: екологічність, пізнавальність, персональні контакти з екзотичними культурами, що захоплює враження в місцях класичних пригод; екологічна сприйнятливість; міжкультурні взаємодії; екологічно дружні тури; сприйняття і природного, і культурного середовища; духовні пригоди для певної групи мандрівників; екологічно збалансований розвиток; тури для людей, що усвідомлено відносяться до природи; природно-орієнтовані подорожі.

Для клієнтів, що цікавляться наукою й охороною природи: робота для волонтерів на тиждень; відвідування одвічних природних регіонів світу і допомога в їхній охороні; подорож, що сприяє одержанню коштів на охорону природи і культури; подорож із залученням його учасників до участі у природоохоронному проекті; участь у науковій експедиції; участь у реставраційному проекті; тур, що підтримує охорону джунглів Перу.

Для клієнтів, що цінують пізнавальність туру і його якість: малі групи (8 - 10 чоловік); максимальний розмір групи складає 12 чоловік; використовуємо власний спеціальний транспорт; пропонуємо готелі, що належать місцевим хазяям; 1% прибутку відчисляємо на природоохоронні цілі; інформаційні матеріали і брифінги перед від'їздом і лекції в ході подорожі; тур, що підтримує бізнес жінок і аборигенів; підтримуємо місцевий економічний розвиток; супроводження малих груп гідом-натуралістом.

Послідовність запропонованих формул відображує градієнт, спрямований від переважно комерційних інтересів клієнтів до ціннісних орієнтацій, найбільш адекватних принципам ЕТ. Це судження справедливо, насамперед, для англomовних споживачів і західного туристського ринку. Проте, організатори туризму в українських національних парках, безумовно, можуть з користю застосовувати у своїй рекламній роботі багато які з запропонованих формул, трохи змінюючи їхню лексику й адаптуючи її до українських реалій і мовних традицій.

Власне екологічна (чи пряма екологічна) інформація, яку варто включати у визначених (не надмірних !) кількостях у рекламні матеріали, повинна бути конкретною, регіонально специфічною і спиратися, наскільки це можливо, на офіційні джерела. Так, пропонуючи відвідати той чи інший парк, корисно в прикладених листівках чи спеціальних бюлетенях надавати стандартні відомості, одержувані в гідрометеослужбі, у СЕС і інших установах: 1) про фонове для ЗТ чи даного регіону забруднення повітря, склад питної води, радіаційний фон й ін.; 2) про ці ж параметри в населених пунктах і місцях розміщення туристів; 3) про прийняті гігієнічні норми по тим же характеристикам.

Ці відомості не повинні бути лише середніми багаторічними, їх варто прив'язувати до визначених сезонів і дат і, отже, регулярно поновляти. Вибір найбільш важливих характеристик - справа організаторів

туризму, які добре знають регіон і тури визначеної спрямованості. Наприклад, для програм, метою яких є фітотерапія, потрібні фенологічні зведення, в описи гірських лікувальних турів корисно включати відомості про місцеві специфічні і неспецифічні алергени тощо.

Поряд із прямою екологічною інформацією для залучення клієнтів і їхнього виховання необхідно використовувати непрямі способи подання екологічних відомостей. Ефективним інструментом такого роду є екологічні торгові марки і знаки, а також сертифікати, що можуть присуджуватися готелям, фірмам, товарам і навіть місцевостям. На приморських курортах у Середземномор'ї й в інших регіонах широко використовується, наприклад, „*блакитний прапор*”, володіти яким - значить відповідати екологічним критеріям Програми ООН по навколишньому середовищу. Існують й інші популярні і авторитетні міжнародні, а також національні знаки (у їхньому числі „зелена валіза”, „зелене дерево”, „зелені зірки” для готелів і ін.). Вадливо, що ці знаки не мають державного статусу і юридично нормативного характеру. Їхній авторитет і поширеність спираються на суспільне визнання, на репутацію організацій, що присуджують ці знаки.

Ефективності реклами, як відомо, можуть сприяти дві умови.

Перша умова пов'язана з тим, що заклики загального характеру („бережіть, охороняйте, не шкодите” і т.д.) уже майже не досягають цілі, вони стали звичними. Інша справа, коли рекламується доступний і не цілком тривіальний спосіб що-небудь зберегти чи захистити. Наприклад, повідомлення про те, що дві невеликих сухих деревини, покладені вздовж у підготовленому вогнищі, горять у три чи в п'ять разів довше і дають у стільки ж раз більше тепла для приготування їжі і для просушування одягу, ніж величезна купа хмизу, накиданого абияк, Таке повідомлення зазвичай справляє належне враження на не занадто досвідчених і акуратних туристів.

Друга умова: важливо пояснити читачеві чи слухачеві рекламного звернення, що його дія буде не тільки загальнокорисною і необхідною природі, культурі, людству, але й безпосередньо йому самому, причому, таким-то чином і по такій-то причині. Іншими словами, потрібно зуміти заторкнути особисті інтереси адресата реклами в загальному природоохоронному контексті рекламного звертання, що справляє, до того ж, помітне емоційне навантаження. От приклад дуже емоційного заклику до туристів баварської громади Хинделанг. Звучить він приблизно так: „Дорогою Гостю, аби ми не поплутали Вас із коровою і щоб цей луг дав нашим коровам гарне сіно, а корови дали Вам наш славнозвісний чудовий сир, будь ласка, гуляйте тут тільки по стежинах, а не по траві”.

Контрольні питання для самоперевірки

1. *Ціль розвитку менеджменту в екотуризмі?*
2. *Із чого повинна складатися маркетингова стратегія екотуризму?*
3. *Що таке „індустрія туризму”?*
4. *У чому полягає комплексний характер туристського обслуговування?*
5. *Які функції покладаються туроператорів і турагентів?*
6. *Що таке туристський продукт і туристський пакет?*
7. *Що таке туристський попит і туристська пропозиція?*
8. *Як реклама, торгові марки і знаки сприяють підвищенню рейтингу екотуризму?*

8 РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

Розширення кола учасників, уповноважених приймати рішення з питань розвитку ЕТ, варто визнати однією з найважливіших умов досягнення стійкого розвитку національної економіки без збитку для НПС. Для досягнення цих цілей необхідно максимально залучати різні громадські організації і версти населення в здійснення різноманітних видів діяльності, які пов'язані з ЕТ.

8.1 Залучення й участь місцевих співтовариств у екотуристському процесі

При дотриманні основних вимог і норм ЕТ може економічно стимулювати сільські співтовариства до захисту довкілля. Суспільний ЕТ може працювати в союзі з програмами по охороні НПС і допомогти зберегти дику природу, ліси, водойми і моря, ставлячи місцевих жителів у положення незалежних підлеглих чи управляючих усього цього процесу.

Туризм може здійснити економічний підйом у тих областях, де існують організовані для місцевих жителів необхідні атракціони, зручності й інфраструктура. У той же час, як планувальні організації, так і сільська громада не повинні недооцінювати важливість негрошових вигод, особливо з огляду на те, до якого рівня може громада контролювати розвиток туризму у своїй місцевості, і як вони хочуть взаємодіяти з туристами. Такий підхід досить добре пророблений естонською організацією ЕТ.

З огляду місцевої громади, починання у галузі ЕТ успішні, якщо: місцеве населення залучене до діяльності; розширюються місцеві навички й звичаї; громада має права на дику природу й інші ресурси; розвинені засоби інформації, навчання і планування; права громади підтверджуються як на словах, так і при розподілі доходів; поширюється інформація про те, що територіальні громади займаються регіональним туризмом.

Вигоду громади (і фінансову, і соціальну) від ЕТ можна підвищити: залученням громад до планування; залученням приватних починань до діалогу і суспільної вигоди; захистом прав місцевого співтовариства на ресурси; усуненням деяких перешкод, що обмежують можливості об'єднання приватних і суспільних підприємств; роз'ясненням і навчанням правил поведінки із клієнтом, з розумінням вигоди; фінансовими вигодами абсолютно необхідними для тривалого успіху такого підприємства, незалежно від того, фінансується воно, чи керується громадою або ні.

Природно, показник прихильності проекту збільшується в міру зростання доходів і їхнього рівного розподілу між усіма членами громади, що приймали в ньому участь.

Не слід відбирати у місцевого населення можливості заробити на туризмі. Так само, не слід її і нав'язувати. Місцеве населення – це ті люди, які живуть у туристичних областях чи у безпосередній близькості до них.

8.2 Шляхи залучення територіальних громад до розвитку екотуризму

Перш ніж приступати до розгортання ЕТ на місцях експерти радять, по-перше, виявити поточну ситуацію з туризмом у даний час і як у ньому зайнята громада. По-друге, організуйте загальну зустріч із усіма посередницькими групами, що мають до цього відношення і визначите цілі і задачі основного екотуристичного плану. Залучайте до участі у процесі окремих місцевих жителів за допомогою семінарів і інтерв'ю, сконцентрованих на аспектах екотуристичного потенціалу: місця, які можна було б відвідати, місця розташування і види інфраструктур, навчання, маркетинг і майбутні оціночні критерії. У невеликих громадах можна організувати опитування всіх місцевих мешканців, аби дослідити їх погляди і залучити до співробітництва. Після цього учасники процесу розробляють і реалізують плани своїх дій. Можливо, цілі місцевої громади і зацікавлених організацій будуть включати розробку і розміщення зручностей для гостей, поліпшення транспортних засобів, покращення доріг, підвищення культури обслуговування і екскурсійного супроводу місцевими жителями й ін.

Варто розробити інформативну структуру, щоб місцеве населення, яке мешкає в туристичних областях, могло без перешкод одержати інформацію про те, як працює туризм взагалі, і в результаті могли б приймати рішення про надання свого часу і засобів у сферу туристичних послуг. Місцевому населенню набагато простіше справитись з постачанням, наприклад, продуктів і сувенірів на ринок ЕТ. Якщо туристи бажають залишитися на ніч, повинні бути відповідні, гостьові будинки, готелі і кімнати, кафе і невеликі ресторанчики. Все це повинні відповідати потребам туристів.

Навчання гідів. Подумайте про можливість створення асоціації гідів і екскурсоводів з місцевого населення. Навчання може включати заняття, прогулянки з метою перебування у потенційних місцях для турів і навчання людей тому, як поводитися з гостями. Навчання повинне бути інтерактивним, тобто щоб викладачі брали активну участь у процесі. Варто також поліпшувати вже існуючі місця, по яких проводяться екскурсії, відповідно до найкращих стандартів світового досвіду.

Використання опитувань. Просіть у туристів відгуки і/чи ведіть щоденний облік туристів. Це допоможе надалі поправленню вашої програми. Проводить опитування туристів про конкретні місця, щоб довідатися думки і пропозицій в плані поліпшення вражень від їхньої подорожі.

Вивчення економічних оцінок. Збирайте економічні дані по діяльності і функціонуванню ЕТ як усередині, так і поза громадою, тобто, де це тільки можливо. Обговоріть всією громадою можливі ціни в екотуристичній діяльності. Подумайте про місцеву підтримку розвитку ЕТ. Будьте винахідливими і відкритими. Наприклад, обговоріть з громадою можливість підняття ціни за кожну пляшку води на 10 копійок з метою вкладення цих грошей в охорону місцевої природи. Можна, при цьому, повісити на всіх магазинах і кафе оголошення, які б роз'яснювали, на що йдуть зібрані гроші.

Аналіз наслідків туристичної діяльності. Проаналізуйте наслідки ЕТ за допомогою опитувань місцевого населення в межах реалізації екотуристичної програми про соціальний, екологічний і економічний вплив туризму на їхню культуру, спосіб життя і діяльність. Усі разом приймайте рішення і розробіть план дій, щоб пом'якшити негативний вплив.

Інші пропозиції по залученню до діяльності громадськості. Оцінюйте відношення громади до ЕТ і його вплив за допомогою роботи з громадськими організаціями, під час загальних зборів, опитувань, особистих відвідувань населення і т.д. Рекламуйте в територіальних громадах вигоди ЕТ за допомогою ряду дій, а саме семінарів і публікацій на тему „Вигідність ЕТ для територіальних громад”. Дайте можливість місцевому населенню брати участь у плануванні, управлінні, діяльності і найманні працівників для ЕТ, а також у наданні товарів і послуг. Подумайте про навчання чи випуску буклетів на тему „Як долучитися до екотуризму” для місцевих бізнесів-організацій і окремих жителів, зацікавлених у співробітництві. Жителі можуть запропонувати такі послуги, як прогулянки з гідом, культурні розваги (танці, музика), виставки мистецтв, поїздки в сусідні села і частування гостей місцевими справами. Вітайте участь громадськості в управлінні ЕТ і землею. Обговорюйте з населенням можливості інформування туристів про плани через ЗМІ і загальні збори. Розробляйте освітні матеріали для екотуристів, організаторів і громадськості, щоб мінімізувати негативний вплив на природну і соціокультурне середовище і підвищити рівень екологічної інформованості. Подумайте про брошури, листівки, газетні статті, інформаційні листки, веб-сторінки, загальні збори і заняття. Розробляйте практичні кодекси для гостей, організаторів і урядів. Можна придумати нагородні сертифікати для місцевих жителів, які згодні з вимогами кодексів і виконують їх. Проводь екологічну освіту і підготовляйте

друковані матеріали для іноземців, які складають основну частку туристів. Нехай під рукою буде інформація про місцевих жителів, які могли б, при потребі, виконати функції перекладачів. Проводьте щорічне свято, де б дякували тих, хто взяв особисту участь чи допоміг розвитку ЕТ на конкретній території.

8.3 Роль неурядових організацій у розвитку екотуризму

Одними з учасників громадського руху щодо розвитку ЕТ можуть бути неурядові організації екологічного і екотуристичного напрямку. В даний час в Україні зареєстровано близько 500 екологічних неурядових організацій (НУО), головними напрямками діяльності яких відповідно до їхніх статутів є екологічна освіта, виховання і поширення інформації про НПС.

Тісна взаємодія державних органів, неурядових організацій і політичних структур може зіграти важливу роль у розвитку партнерства, у результаті якого стало б більш ймовірним одержання технічної допомоги й інвестицій, необхідних для розвитку ЕТ. Участь громадських організацій і політичних рухів у прийнятті рішень по управлінню і розвитку ЕТ повинна розглядатися і як додаткове джерело ідей у даній сфері діяльності.

Розвиваючи зв'язки з громадськістю, державні органи управління ЕТ усіх рівнів повинні сприяти формуванню в населення об'єктивного уявлення про переваги даного напрямку туризму, здійснювати пропаганду його національного значення для НПС, економіки і соціальної сфери, а також впроваджувати в суспільну свідомість розуміння необхідності сталого розвитку країни.

Участь громадськості в здійсненні контролю за станом ЗТ і в діяльності щодо захисту і збереження пам'ятників історії і культури у визначеній мері висвітлено у відповідних законах України. З огляду на важливість і встановлену у світовій практиці значимість ролі громадськості у всіх сферах діяльності держави, у новій редакції закону України „Про туризм” передбачено можливість участі НУО і зокрема: уведення власних систем контролю за якісним здійсненням туристської діяльності; пропозиція щодо загального використання юридичними і фізичними особами, які надають туристські послуги, знаків для товарів і послуг.

У цілому, взаємодія державних органів управління з громадськістю можлива в наступних напрямках: закріплення за громадськістю (відповідно до Оргуської конвенції) права на вільний доступ до інформації про розвиток ЕТ в країні, регіонах і конкретних місцевостях; підготовка планів інвестування верств населення, яке зацікавлене в розвитку ЕТ на місцевому рівні; участь в оцінці впливу ЕТ на НПС; взаємодія з вузами і

середніми спеціальними навчальними закладами по напрямках ЕТ; інформування комерційних банків і інших потенційних інвесторів про наявні проекти розвитку ЕТ, можливості інвестування; участь у розробці безпечних для ЕС відвідувань дикої природи і біорізноманіття маршрутів; розробка і реалізація механізму проведення суспільних консультацій з питань розвитку ЕТ аби всіх зацікавлені сторони до цього процесу.

У світовій практиці процес зв'язків із громадськістю (*поблік рилейшнз*) має різноманітні форми: прес-конференції й інтерв'ю, комюніке для преси, інформаційні тури власних і закордонних журналістів, конкурси, прямі контакти з публікою. Важливо, щоб ці зв'язки планувалися заздалегідь і знаходилися в тісному ув'язуванні з проектами розвитку ЕТ.

Професійна підготовка місцевих жителів для ефективної роботи на всіх рівнях управління галуззю приводить до збільшення числа робочих місць для місцевого населення, а завдяки зростанню професіоналізму і поліпшенню якості наданих послуг - до більш високого рівня туристської задоволеності.

Контрольні питання для самоперевірки

1. *Яка роль громадськості в розвитку екотуризму?*
2. *Які існують шляхи залучення місцевих співтовариств у еколого-туристичній процес?*
3. *Які існують шляхи залучення територіальних громад у розвиток екотуризму?*
4. *Яка роль відіграють неурядові організації в розвитку екотуризму?*

9 ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

29 квітня 2002 року Кабінету Міністрів України прийняв Постанову „Про державну програму розвитку туризму на 2002-2010 роки”. Як відмічає Голова Державної туристичної адміністрації України В. Цибух, цей документ має дуже важливе значення як для розбудови галузі, так і для соціально-економічного життя держави [28]. Його виконання дасть змогу на державному рівні підійти до розв’язання важливої соціальної проблеми зайнятості населення України, забезпечить раціональне використання засобів рекреації, *екологічної культури туризму*, генерує піднесення іміджу України в світовому співтоваристві. Передбачаються фінансові вкладення в обсязі 11,1 млрд. гривень (32% - власні кошти туристських підприємств, 4,5% - державний бюджет, 5,5 – цільові кредити, 58% - інвестиції). Заплановано створення 6-8 тис. туристських підприємств (переважно в сільській місцевості) та 15-20 тис. приватних готелів в місцях, привабливих для іноземного та вітчизняного туриста; забезпечення таких міст, як Київ, Львів, Одеса та інші, 5-, 4- та 3-зірковими готелями; реконструкція та модернізація лікувально-оздоровчих закладів у рекреаційних і заповідних зонах Закарпаття та Криму.

Сфера туризму підтримує майже 50 суміжних галузей і створює додаткові робочі місця. Один турист дає роботу 10 особам. Створення одного робочого місця в туризмі у 20 раз дешевше, аніж у промисловості. Тому туризм в Україні може поліпшити соціально-економічну ситуацію, може і мусить стати сферою реалізації ринкових механізмів, джерелом поповнення державного і місцевого бюджетів.

Україна має сприятливі природнокліматичні умови, багатий рослинний і тваринний світи, цілющі мінеральні джерела, лікувальні грязі, багату історико-культурну спадщину, людські й матеріальні ресурси. В Україні є понад 125 тис. пам’яток археології й архітектури, сотні музеїв. Майже 40% історичних цінностей зосереджено у західному регіоні України.

У першій половині XIX ст. серед передової української інтелігенції (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та ін.) виникло зацікавлення своєю Батьківщиною, її історико-культурними та природними пам’ятками. У другій половині XIX ст. було досліджено лікувальний потенціал Криму, Прикарпаття та Закарпаття. На кінець XIX – на початок XX ст. приходить створення перших туристських бюро (Ялта, Львів та ін.). На цей період припадає освоєння рекреаційно-туристичних місцевостей Яремчі, Ворохти тощо. В Українських Карпатах розвивається лікувально-оздоровчий туризм. В 20-х роках XX ст. було відкрито перші будинки відпочинку на Донбасі, а згодом і в інших придатних для цієї мети

місцевостях. Водночас розвивається й курортологія. В 1928 р. було створено Одеський державний науково-дослідний інститут курортології. За часів СРСР в Україні туризм розвивався профспілкової („Укрпрофтуризм”) та відомчої спрямованості. Іноземним туризмом монополюючому займався „Інтурист”, а міжнародним молодіжним туризмом - „Супутник”. До 1991 р. рекреаційно-туристичне господарство України функціонувало в єдиному рекреаційно-туристичному комплексі колишнього СРСР. З 1990-1993 рр. обсяг туристичної діяльності зменшився в 4 рази, а кількість іноземних туристів скоротилось на 80%. З прийняттям Закону України „Про туризм” (1995 р.) розпочався і новий етап відродження та розвитку українського туризму.

Для обслуговування туристів в Україні сьогодні використовують можливості понад 3000 закладів оздоровлення й відпочинку, майже 1400 готелів, мотелів, кемпінгів різних форм власності, 3500 транспортних засобів. Туристичною діяльністю займаються 2500 підприємств, на яких працюють понад 100000 осіб [28].

9.1 Передумови розвитку екотуризму в Україні

Природні умови України дуже різноманітні. Її територія представляє собою складну систему ландшафтних комплексів різного значення. На півночі широкою смугою простирається Українське Полісся - зона змішаних лісів. Південніше Києва Полісся змінюється лісостепом, що переходить у степову зону. Поверхня, на якій утворилися всі ці зони, є поєднанням підвищених і низинних просторів Східноєвропейської рівнини, а на крайньому заході України піднімається гірський масив Українських Карпат, яким властива вертикальна зональність географічних ландшафтів.

Клімат України носить перехідний характер від м'якого західної Європи до континентального східноєвропейських областей. Азовський баричний максимум приносить потік порівняно вологого повітря, а Азіатський антициклон - винятково сухий: узимку - холодний, а влітку - перегріте повітря з закаспійських пустель.

Річкова мережа України складається із 63119 річок, у т.ч. великих (площа водозбору 50 тис. км²) - 9, середніх (від 2 до 50 тис. км²) - 81, малих (менш як 2 тис. км²) - 63029. Загальна довжина складає 206,4 тис. км, із них 90% приходить на малі річки. Майже усі вони несуть у Чорне море воду, зібрану з усієї площі України і тільки 4% з них (самі західні) стікають у Балтійське море. Майже усі річкові басейни відносяться до міжнародних водних басейнів.

Водний фонд України включає 8073 озер і лиманів з загальною площею 4021,5 км². Кількість водосховищ з об'ємом води більш як 1 млн.

м³ – 944. Незначну частку території країни займають болота, заболочені і перезволожені землі.

За умовами ґрунтоутворення і рослинним покривом територія України різноманітна (відповідно до загальної географічної зональності); в основному, поширені родючі чорноземи.

Лісові ресурси також є часткою цінного рекреаційного і природоохоронного потенціалу України. Площа лісів на території України складає 10,8 млн. га, у т.ч. 6,96 млн. га ліси 1-ої групи, які виконують санітарно-гігієнічні і оздоровчі (18,7%), захисні (30,4%) і водозахисні (3,6%) функції, а також ліси спеціального цільового призначення (3,1%). Останні ліси належать до 2-ої групи (експлуатаційні). Загалом же лісистість складає 15,6% території країни, що у 3 рази менше лісистості Західної Європи і тому вона не є оптимальною (20-22%) за еколого-економічними показниками [29]. Але лісистість поступово зростає за рахунок лісонасаджень, які нині становлять більше половини всіх лісових площ. Близько 10% лісів державного лісового фонду відносяться до рекреаційних. Особливу роль відіграють лісопаркові зони навколо великих міст, а також ліси гірських районів та ті, що знаходяться поблизу водоймищ і річок.

Для створення розвиненої системи ЕТ важливою умовою є біологічна різноманітність природних ЕС, яка зростає у наступному ряду: луг, болото, плавня, степ, ліс. При площі країни менш 6% території Європи, 35% біологічного різноманіття припадає на Україну, яка розташована на перехресті багатьох природних зон, шляхів міграції представників фауни і флори. В Україні є понад 70 тис. таксонів і у національну Червону книгу занесено 511 видів рослин (3500 рослинних асоціацій) та 382 види тварин. На території України щільність генетичної різноманітності варіює у інтервалі 23-430 умовних одиниць, що має загальноєвропейське значення для збереження біологічного різноманіття [29].

Різноманітність ландшафтно-природних умов України дає можливість широко використовувати мінеральні води і лікувальні грязі, кліматичні ресурси та інші складові ОРП. Розвинена мережа санаторно-курортних об'єктів складає 3,2 тис. оздоровчих закладів, де оздоровляється майже 3 млн. осіб. ПЗФ України (станом на 1.01.2003 р.) має у своєму складі 7040 територій і об'єктів загальною площею близько 2715,4 га - 4,5% усієї території держави (табл. 9.1), що дозволяє говорити про значні потенційні можливості для розвитку екологічного туризму. Територія України надзвичайно багата не тільки унікальними природними ресурсами і умовами, а також і об'єктами історико-культурної спадщини (пам'ятками містобудування і архітектури, археології, історії, монументального мистецтва тощо), які являються базою для масового туризму.

Населення України складає 49,6 млн. чоловік, щільність населення - 75 чол./1 км², у деяких областях ця цифра перевищує 100 чол./км², а в Донецькій області - понад 170 чол. /км².

Таблиця 9.1 - Кількість і площа об'єктів природно-заповідного фонду України (за станом на 2003 рік) [29]

Категорії об'єктів природно-заповідного фонду	Кількість	Площа тис. га
Природні заповідники	17	163,7
Біосферні заповідники	4	222,5
Національні природні парки	12	632,1
Заказники	2595	1067,4
Пам'ятки природи	3000	24,4
Ботанічні сади	22	2,0
Зоологічні сади	12	0,4
Дендрологічні сади	37	1,5
Парки - пам'ятки садово-паркового мистецтва	536	13,6
Регіональні ландшафтні парки	43	603,6
Заповідні урочища	762	82,0
Усього (фактична площа ПЗФ)	7040	2715,4
% фактичної площі ПЗФ від площі України	-	4,5

Україна має значний потенціал для розвитку туристичної галузі, оскільки забезпечена унікальними природними рекреаційними ресурсами та має надзвичайно вигідне для розвитку міжнародного туризму геополітичне положення в центрі Європи. Особливості рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалу України створюють можливості для всебічного задоволення потреб внутрішнього і зовнішнього туризму. Згідно з „Земельним кодексом України”, в межах її території серед інших категорій земель виділяються землі оздоровчого призначення з природними лікувальними властивостями [29].

Особливо необхідно відмітити „Концепцію розвитку санаторно-курортної галузі”, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 231-р [29]. Ця Концепція спрямована на реалізацію положень Конституції України (354к/96-ВР), Закону України „Про курорти” (2026-14) та інших нормативно-правових актів з питань санаторно-курортної галузі. Як відзначається у цьому документі: „Оцінка потенціалу природно-лікувальних ресурсів дає підстави розраховувати, що Україна має перспективу поживлення санаторно-курортного лікування та оздоровлення. Це потужний потенціал розвитку міжнародного і

вітчизняного оздоровлення і *туризму*, які є прибутковими галузями в економіці багатьох країн”.

У Концепції Генеральної схеми планування території України” прогнозується поетапний розвиток туристичного і рекреаційного фонду: I етап (2001-2006 р.) - намічається збільшення в 1,2 рази; II етап (2006-2016 р.) - у 1,5-2 рази; III етап (2016-2026 р.) - у 2,1 -3 рази.

Майже усі існуючі регіональні структури ЕТ України в даний час формуються п'ятьма основними групами факторів: 1) розміщенням ЗТ, і у, першу чергу, заповідників, національних і регіональних ландшафтних парків; 2) розмаїтстю і привабливістю ЕС і ландшафтів регіонів, а також їх екологічною і біокліматичною сприятливістю; 3) віддаленістю від центрів розселення; 4) транспортною доступністю і інфраструктурною забезпеченістю; 5) популярністю регіонів і маршрутів; за цими параметрами істотно розрізняються групи регіонів (популярні у „самодіяльних” туристів) і регіони, відомі клієнтам через рекламу в мас-медіа.

Оцінюючи і зіставляючи внесок кожного з цих факторів у якість територій, пріоритетних для розвитку внутрішнього українського ЕТ виділяють, наприклад, 7 регіонів України [30]: Карпатський, Придністровський, Дніпровський, Придонецький, Приазовський, Чорноморський, Кримський.

Зрозуміло, що роль деяких з названих факторів згодом міняється і оцінювати ці фактори можна за різними критеріями, оскільки можуть бути прийняті до уваги ще й інші фактори щодо оцінки перспективності регіонів, тому вони можуть (і повинні) мінятися, а наведений вище приклад - тільки один з варіантів експертної оцінки.

Незважаючи на просторість незасвоєних чи слабо освоєних просторів, стан навколишнього середовища на території України в цілому далекий від благополучного, у тому числі і поза найбільшими індустриальними центрами. Ця ситуація обумовлена відсталими технологіями як у промисловості, так і в сільському і лісовому господарствах, слабким контролем за компаніями-монополістами, які добувають і переробляють сировину, як правило, у віддалених районах, а також правовим нігілізмом.

Одним з обмежень для розвитку ЕТ є висока чутливість багатьох ЕС України до антропогенних впливів, їхня крихкість, причому, саме в районах, привабливих „дикою” природою чи аборигенними формами господарства.

Багато експертів-екологів характеризують нинішню екологічну ситуацію в Україні як складну, котра формувалася протягом тривалого періоду через зневагу до об'єктивних законів розвитку і поновлення природно-ресурсного комплексу. Відбувалися структурні деформації народного господарства, у яких значна роль призначалася розвитку

видобутку сировини, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості. Це привело до значної деградації довкілля, підвищеного забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, нагромадження в дуже великих кількостях шкідливих, у тому числі високотоксичних відходів. Такі процеси тривали десятиліттями і привели до погіршення стану здоров'я людей, зниження народжуваності і зростання смертності.

Екологічний стан України ускладнюється поглибленням екологічно гострих локальних ситуацій великими регіональними кризами (Чорнобильська катастрофа, великі виробничі аварії). Усе це вимагає підвищеної уваги до сучасного використання ПР і вживання заходів, спрямованих на поліпшення стану довкілля, біорізноманіття, умов життя нинішнього і майбутнього поколінь людей.

В сучасних умовах доцільним є розроблення загальних рекомендацій щодо екологічного обґрунтування державної програми розвитку туризму в Україні. На виконання цього завдання слід вивчити і проаналізувати досвід країн Європи (зокрема, Східної і Центральної, як таких, що мають наближені до наших природні і соціально-економічні умови) на матеріалах міжнародних конференцій; проаналізувати сучасний стан туристичної галузі України (розглянути сучасні управлінські й економічні механізми регулювання). Показовими можуть бути також результати аналізу концептуальних засад оптимізації рекреаційної діяльності (аналіз підходів).

9.2 Стратегічні основи розвитку екотуризму

Базовими напрямками розвитку ЕТ в Україні повинні бути наступні: усебічне вивчення світового досвіду розвитку ЕТ; вироблення загальної стратегії розвитку галузі, визначення її основних пріоритетів і державної політики в області ЕТ, удосконалювання державного управління цією галуззю; створення діючої нормативно-правової бази розвитку ЕТ, яка відповідає світовому досвіду і правовій практиці; налагодження організаційної структури ЕТ; наукове забезпечення, планування і прогноз розвитку ЕТ у регіонах і в цілому по країні; розробка організаційних заходів, які сприятимуть ефективному функціонуванню галузі; розвиток внутрішнього і міжнародного туризму в Україні; удосконалювання підготовки кадрів для ЕТ; інформаційно-рекламне забезпечення ЕТ; розвиток матеріально-технічної бази ЕТ; державна фінансова підтримка ЕТ; всебічна охорона довкілля, як основи існування ЕТ і СР регіонів.

Відправною точкою для досягнення головної стратегічної мети повинне стати включення ЕТ у перелік основних напрямків структурної перебудови державної економіки поряд з такими пріоритетними

секторами, як сільське господарство, промисловість, охорона здоров'я, соціальне забезпечення і т.д.

До стратегічних напрямків розвитку ЕТ також відносяться: активізація державної політики в сфері ЕТ (державне регулювання відносин використання, охорони, захисту і відтворення ресурсів ЕТ); аналіз існуючих і прогнозування основних показників розвитку ЕТ у коротко-, середньо- і довгостроковій перспективі; розробка територіальної організаційної стратегії, спрямованої на розвиток індустрії ЕТ спочатку на уже вивчених і відомих територіях з перспективою подальшого виходу на усі віддалені ділянки, що є потенціалом ЕТ; підвищення ролі ЗТ у розвитку ЕТ; збереження біологічної і ландшафтної різноманітності в країні; реформування організаційної структури і створення нового економічного механізму управління ЕТ; створення нормативно-правової бази розвитку ЕТ, яка би відповідала світовому досвіду і практиці; формування механізмів економічного стимулювання розвитку внутрішнього й іноземного туризму, залучення інвестицій у цю сферу; введення твердої системи сертифікації і ліцензування туристської діяльності з метою підвищення якості послуг; створення сприятливих умов для кооперації туристичних, банківських структур, транспортних, готельних і страхових компаній з метою формування високотехнологічного туристського обслуговування і розвитку матеріально-технічної бази галузі; розробка (у рамках системи загального туризму) програми підготовки кадрів для галузі ЕТ в Україні; розвиток галузевої науки, освіти і виховання; участь громадськості в прийнятті значимих рішень в області ЕТ; забезпечення соціальної спрямованості ЕТ, особливе відродження державних, обласних і міських центрів дитячого і юнацького туризму.

Відповідно до природоохоронних законів України однією з основних задач, які покладені на території і об'єкти ПЗФ, є збереження природних ландшафтів, біологічної розмаїтості, ведення екологічно збалансованого сільського господарства у відповідних зонах, а також створення умов для регульованого туризму і відпочинку.

Тим часом, сучасна ситуація в сфері туризму у ЗТ така, що вони і не мають такого статусу на території України і її можна охарактеризувати як незадовільну. В даний час ЕТ в Україні, як і в багатьох країнах СНД, практично не розвинений і тому ще не приносить очікуваного прибутку. Але на це є ряд причин:

1. Про існування і можливості багатьох природних територій в Україні знає обмежене число фахівців, які мають відношення до охорони природи і туризму. Навіть професіонали туристського бізнесу (туроператори і турагенти) не володіють достатньою інформацією про можливості організації ЕТ, а, здебільшого, і не чули про екзотику в дельтах Дунаю чи Дністра.

2. Досвіду роботи в ЕТ практично ні в кого немає, не говорячи про спеціальну туристську освіту, тобто наявний дефіцит кадрів.

3. Для багатьох ЗТ набагато простіше заробляти власні кошти різними традиційними методами, а не за рахунок туризму, для них це більш звичний шлях, тобто тут спрацьовують існуючі стереотипи.

4. Той, хто розпочинає займатися ЕТ, випробує труднощі з забезпеченням ефективної координації туристської діяльності з органами місцевого самоврядування і відповідними структурами регіональної адміністрації.

5. Нормативні і правові акти, що регулюють питання ЕТ, у більшості випадків працюють неефективно, особливо в сфері оподаткування.

Роль ЕТ в економіці України не можна недооцінювати, оскільки розвиток цієї галузі дозволяє збільшувати доходи місцевих бюджетів і створювати нові робочі місця, іншими словами, допомагає вирішувати як економічні, так і соціальні питання.

9.3 Наукове забезпечення розвитку екотуризму

Розвиток ЕТ, як і будь-якої галузі народного господарства, вимагає належного наукового забезпечення, тим більше що при багаторічному активному використанні природних ЕС і ресурсів в туристичних цілях, мабуть, будуть відбуватися як незначні, так і істотні зміни. Тому перспективні напрямки наукових досліджень повинні охоплювати всі аспекти ЕТ.

Фундаментальні наукові дослідження необхідні для рішення наступних задач: 1) розробки всеукраїнської і регіональної програм (схем) розвитку ЕТ; 2) проведення комплексу базових досліджень потенціалу ЕТ країни і створення „Кадастру ресурсів екологічного туризму”; 3) розробки проектної і містобудівної документації, або забезпечити використання природних і історико-культурних об'єктів, які відповідали б вимогам існуючого законодавства; 4) підготовки необхідних методичних матеріалів по розвитку ЕТ; 5) розробки інформативної системи статистичної звітності; 6) розробки методології і методики оцінки ефективності інвестиційних проектів у сфері ЕТ; 7) аналізу і прогнозування кон'юнктури ринку ЕТ; 8) забезпечення довгострокового планування розвитку галузі; 9) територіальної організації ЕТ у цілому по країні і проектних розробках по освоєнню окремих регіонів; 10) розробки наукових основ комп'ютеризації й інформатизації галузі.

Виконання цих і інших робіт вимагає впровадження в наукову діяльність нових інформаційних технологій типу географічних інформаційних систем (ГІС), комп'ютерних програм моніторингу основних процесів, що відбуваються в галузі, потенціалу інформаційних ресурсів Інтернету, розширення міжнародного співробітництва у галузі ЕТ.

Прикладні наукові дослідження повинні бути зосереджені на наступних напрямках: 1) оцінка ресурсного потенціалу і придатності території для розвитку ЕТ з урахуванням його видів і сезонності; 2) вивчення впливу ЕТ на формування господарського комплексу територій; 3) проведення моніторингових досліджень по вивченню впливу ЕТ на стан природних і історико-культурних територій і об'єктів; 4) розробка наукових основ маркетингу в ЕТ; 5) складання спеціальних навчальних програм підготовки кваліфікованих фахівців галузі.

9.4 Удосконалювання системи підготовки кадрів для екотуризму

В наш час причиною переваги компаній, здійснюють лише перепродаж готового туристського продукту перед іншими поодинокими фірмами туристичного профілю, серед яких нерідкі банкрутства, є не лише брак інвестицій, але й неефективний механізм роботи підприємств туристського бізнесу, недосконалість податкового законодавства, і у, значній мірі, відсутність достатньої кількості компетентних фахівців.

ВТО рекомендує вводити туризм як основний предмет і факультативний курс при навчанні суспільним і економічним наукам, архітектурі, психології, міському плануванню і гуманітарним дисциплінам.

Оскільки туризм, у тому числі і його екологічний напрямок, стає усе більш високотехнологічною, дуже контактною сферою, у якій кадри повинні бути добре підготовлені, комунікабельні, чітко уявляють собі сутність туризму, знати сучасні методи роботи в сфері ринкової економіки, дотримуватись усталених у світі правил взаємин ділових партнерів - виникає гостра необхідність у підготовці відповідних кадрів.

Повноцінна освіта і професійна підготовка фахівців має величезне значення для успішного розвитку і ефективного управління у сфері туризму. Посадові особи урядових органів по туризму зобов'язані розбиратися в таких питаннях, як розробка політики розвитку туризму, методи планування і маркетингу, проектування і аналіз виконання, аналіз процесів впливу на стан довкілля, суспільство і економіку.

Інтеграції України у світову систему туристської освіти ще не відбулося, зате прийшло чітке розуміння того, що професійну підготовку у галузі туризму, до якої виявляють інтерес і виконавчі влади, і самі туристські організації, необхідно налагоджувати з урахуванням досвіду світового співтовариства.

Проблему підготовки кадрів для ЕТ можливо вирішити за рахунок перебудови системи, що є в наш час структурою середньої спеціальної і вищої освіти, а також широкого використання можливостей додаткової освіти.

Рішення задач кадрового забезпечення галузі ЕТ включає: визначення потреби в кадрах фахівців; визначення переліку професій, необхідних ЕТ і відповідних їм навчальних спеціальностей (спеціалізацій); розробку навчальних планів, програм дисциплін і методичних посібників; сприяння у формуванні мережі спеціалізованих навчальних закладів і підготовці кадрів викладачів.

З огляду на специфіку ЕТ, фахівці галузі повинні бути добре підготовлені в частині екологічних знань: мати глибокі професійні знання в області природокористування, охорони природних ЕС і біологічної розмаїтості, сучасної і стародавньої історії країни. Фахівці галузі повинні бути здатними оперувати екологічними термінами і поняттями, знати методику проведення екскурсій і показу природних і культурно-історичних об'єктів, творчо підходити до рішення конкретних задач на обслуговування природних і історико-культурних територіях, оперативно вирішувати проблеми в будь-яких нестандартних ситуаціях.

У цілому, для роботи в сфері ЕТ необхідні фахівці, як мінімум у чотирьох напрямках: науковому, проектно-дослідницькому, організаційно-управлінському і педагогічному (для роботи в навчальних закладах системи освіти).

Україна займає одне із провідних місць в Європі по забезпеченості курортно-рекреаційними та природними лікувальними ресурсами, а також має розвинену мережу санаторно-курортних комплексів (СКК). Тому в межах спеціальності „Екологія та охорона навколишнього середовища” представляється доцільним проводити підготовку по спеціалізації „Екологія рекреаційного і курортного господарства”. Фахівці такого профілю повинні будуть забезпечити охорону довкілля і раціональне використання ПР у місцях уже функціонуючих і новоспоруджуваних СКК. Саме вони можуть виконувати сполучні функції між природоохоронними установами і санітарно-епідеміологічною службою, адміністративними й іншими органами, зацікавленими не тільки в розвитку мережі рекреаційно-оздоровчих об'єктів, але й у їхньому стійкому функціонуванні. Крім того, вони могли б стати кваліфікованими фахівцями як, власне, в сфері ЕТ, так і традиційних форм масового туризму і відпочинку.

При цьому, поряд з обов'язковим вивченням „нормативних” дисциплін за спеціальністю „Екологія та охорона навколишнього середовища”, постає завдання особливої уваги приділяти поглибленому вивченню іноземних мов, основ екологічно безпечного управління СКК, еколого-медичних аспектів зовнішнього середовища і житла, питної води і продуктів харчування, міжнародно-правових, соціально-економічних, екологічних та організаційних аспектів рекреаційно-туристичної діяльності і т. ін.

Забезпечити підготовку фахівців у галузі ЕТ можна лише розробкою єдиного державного підходу, який координував би всю освітню політику в сфері туризму.

Національна система освіти для ЕТ може базуватися на ВНЗ, що спеціалізуються на підготовці кадрів по зазначеним вище чотирьох напрямках: природничонауковому, гуманітарному, організаційно-управлінському і педагогічному. Пріоритети мають ВНЗ, що мають багаторічний авторитет провідних, забезпечених повноцінною матеріально-технічною базою і висококваліфікованим професорсько-викладацьким складом. На сьогоднішній день у підготовці кадрів для туризму в країні провідну роль займають вузи Києва, Одеси і Донецька.

Тим часом, варто ефективніше розвивати ділові контакти з закордонними вузами країн Євросоюзу, США, Польщі, Болгарії й інших країн, що буде сприяти зближенню систем туристської освіти.

9.5 Екотуризм - сприятлива можливість для Азово-Чорноморського регіону України

В останні роки ВТО організувала в країнах СНД ряд регіональних заходів, пов'язаних з ЕТ: семінар за технологіями ЕТ і семінар для туроператорів по Шовковому шляху, що пройшов у 1998 р. в Алма-Ати. На недавньому Міжнародному туристському форумі в Бішкеку, ЕТ був виділений як важливий і перспективний сектор розвитку туризму. Так, наприклад, спираючись на оцінки ВТО, уряд Казахстану негайно зняв оплату ПДВ із усіх підприємств турбізнесу, що займаються ЕТ, підготовлено проект Закону про ЕТ, у ВНЗ є програми підготовки фахівців з ЕТ, організуються виставки і конкурси по ЕТ. Місцеві жителі стали одержувати реальну вигоду від ЕТ.

На думку міжнародних експертів, країни Причорномор'я можна розглядати як нові ринки, що формуються, для розвитку ЕТ. Відносно не порушені людською діяльністю регіони причорноморських країн, особливо України, Румунії, Болгарії і Росії мають багату розмаїтість природної і культурної спадщини, що може постати гарною основою для даного виду туристської діяльності, міжнародні масштаби якого постійно зростають. При цьому прогнозується, що в найближчі роки загальні світові доходи від ЕТ складуть близько 50% від усього туристичного бізнесу. У даному регіоні знаходиться велика розмаїтість ЕС. А для України - це, насамперед, морські узбережжя, унікальні ВБУ і розгалужена екологічна мережа з ЗТ.

Тут сформувалися стародавні культури, що пристосувалися до різноманітних кліматичних і топографічних умов, і завдяки яким тут є туристські визначні пам'ятки у виді прекрасних історичних пам'ятників і співтовариств, для яких характерні культура і глибокі традиції.

При експлуатації цього величезного потенціалу Причорномор'я украй важливо розвивати ЕТ на розумній і плановій основі, що забезпечує збереження ресурсів, від яких залежить ЕТ, а також значима участь приймаючих співтовариств у екотуристському процесі.

Для того, щоб ці умови сталого розвитку туризму були прийняті до уваги і з метою сприяння належному розподілу економічних вигод і росту добробуту, ВТО припускає надавати різним країнам цього регіону допомога у формі місій технічного співробітництва і поширення технічної інформації за допомогою проведення конференцій, семінарів і видання публікацій.

Азово-Чорноморський регіон України є в даний час новим, таким що формується, екотуристським напрямком з величезним потенціалом, в основі якого лежить його значна і різноманітна територія, недоторкані природні зони, а також природоохоронна діяльність, завдяки якій створені і діють численні природні заповідники і національні парки, а також активно працюють неурядові екологічні організації.

Азово-Чорноморський регіон, який у значній мірі до останнього часу був недоступним для міжнародних мандрівників, особливо, індивідуальних, має особливу привабливість. Це величезний і незвіданий регіон. Головною задачею тут є перетворення туристського потенціалу, що існує, на привабливі екотуристські продукти, які можна реалізовувати на міжнародних і внутрішніх ринках, одночасно забезпечуючи усталеність уразливих екотуристських ресурсів.

Однак слід зазначити, що поряд з можливим ефективним розвитком ЕТ на заповідних територіях, у кожному випадку необхідно використовувати індивідуальний підхід до зонування території, історії природокористування і світового досвіду.

Особливий інтерес представляє Одеська область, і насамперед дельта Дунаю і дельта Дністра. Адже відомо, що Одеська область має у своєму розпорядженні величезні ресурси для ЕТ. Одеська область зберегла значну частину своїх заповідних територій [14, 32]. Тут є Дунайський біосферний заповідник, уже майже створений національний парк „Нижньодністровський”, існують десятки інших ЗТ – заповідних урочищ, регіональних ландшафтних парків, заказників і ін. Багато територій зарезервовані під створення особливо охоронюваних територій і їхнє функціональне значення не може бути змінене відповідно до прийнятого мораторію на докорінне змінення функцій природних ЕС Одеської області. Є обґрунтована впевненість у тім, що найближчим часом багато територій придбають довгоочікуваного природоохоронного статусу. Така впевненість заснована на висновках прийнятої у 2002 р. спеціальної Постанови Верховної ради України з проблем заповідної справи в Україні.

Таким чином, ЕТ в Азово-Чорноморському регіоні надає прекрасні можливості по наступних напрямках: 1) забезпечення прямих вигод у виді

альтернативних доходів, підприємництво і зайнятість, а також непрямих вигод як, наприклад, розвиток інфраструктури, охорони здоров'я й утворення співтовариств, що проживають на екотуристських об'єктах і в сільських районах; 2) диверсифікованість туристської пропозиції з метою зменшення навантаження на традиційні і найчастіше, перевантажені туристські центри, забезпечуючи при цьому більш рівномірне (у географічному і соціальному планах) розподілення вигод від розвитку туризму; 3) надання туристам можливостей спілкування і знайомства з унікальними природними куточками і культурами; 4) надання реальних організаційних і економічних інструментів для захисту ЗТ і інших природних територій.

Після придбання Україною статуту незалежності Постановою Кабінету Міністрів України від 23.10.1995 р. №935 „Про заходи для охорони водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення” затверджено новий перелік водно-болотних угідь (ВБУ) міжнародного значення в складі 22 водно-болотних угідь загальною площею близько 650 тис. га. Крім визначення переліку нових ВБУ, ця постанова зазначила необхідність нанесення на карту границь ВБУ.

29.10.1996 р. Верховна Рада України прийняла Закон „Про долю України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів” (Рамсар, 1971р.).

У колишньому СРСР Україна офіційно приєдналася до Рамсарської конвенції, після ратифікації конвенції Верховною Радою СРСР 26.12.1975 р. Рада Міністрів Української РСР у Постанові (у продовження Постанови Ради Міністрів СРСР від 26.12.1975 №1046 „Про заходи для забезпечення виконання зобов'язань Радянським Союзом, що впливають з Конвенції про водно-болотні угіддя...”) від 26.12.1976 року за №106 „Про заходи для посилення охорони водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення, головним чином, як місця існування водоплавних птахів” визначила відповідальні організації за виконання робіт з нанесення границь ВБУ, опису угідь, охорони і збереження фауни і флори, наукового дослідження об'єктів і т.п. Відповідальною організацією за виконання вимог, прийнятих на себе республікою, було визнано Міністерство сільського господарства УРСР. До виконання вимог конвенції були задіяні також Міністерство меліорації і водяного господарства, Міністерство лісового господарства, Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи, Академія наук, відповідальні облвиконкоми. У постанові приводиться список ВБУ, розташованих на території України і були затверджені постановою Радою Міністрів СРСР від 26 грудня 1975 р. №1046. У перелік ВБУ на той період увійшли: 1) затока Сиваш Азовського моря, включаючи Азово-Сиваське державне заповідно-мисливське господарство; 2) Каркінітська затока Чорного моря,

включаючи Кримське державне заповідно-мисливське господарство; 3) Дунайські плавні, Ягорлицька і Тендровська затоки Чорного моря, включаючи Чорноморський державний заповідник. Рада Міністрів УРСР заборонила проведення робіт, що можуть привести до погіршення встановленого режиму ВБУ, включених до списку. Інші ВБУ Азово-Чорноморського регіону до списків Рамсарської конвенції на той період включені не були.

Матеріали опису кожного ВБУ (*Ramsar sheets*) були офіційно направлені в Бюро Рамсарської конвенції в м. Гланд (Швейцарія) тільки у вересні 1998 р. Такі матеріали містили опис і картосхеми 22-х, запропонованих Україною ВБУ міжнародного значення. Причому, 12 з них зосереджені в прибережній зоні Північно-Західного Причорномор'я.

Наприкінці 1998 р. усі ці ВБУ були включені до офіційного переліку (Рамсарських) ВБУ міжнародного значення. В отриманих Україною дипломах терміном надання міжнародного статусу встановлено 1995 р., тобто рік виходу Постанови Кабінету Міністрів України від 23 листопада 1995 р., № 935 (табл. 9.2).

Приєднання до Конвенції про біологічну розмаїтість (1992 р.), до Бернської конвенції (1996 р.), підписання Боннської конвенції (1999 г) і в її рамках Міжнародного договору про охорону мігруючих водоплавних

Таблиця 9.2 - Водно-болотні угіддя Азово-Чорноморського регіону, які мають міжнародне значення

Водно-болотні угіддя	Площа, га	Адміністративні райони
Одеська область		
Озеро Кугурлуй	6500	Ренійський, Ізмаїльський
Озеро Каргал	500	Ренійський
Кілійське гирло	32800	Кілійський
Озеро Сасик	21000	Кілійський, Татарбунарський
Система озер Шагани - Алибей - Бурнас	19000	Татарбунарський
Межір'яччя Дністер – Турунчук	7600	Біляївський, Білгород-Дністровський
Північний берег Дністровського лиману	20000	Овідіопільський, Білгород-Дністровський
Одеська і Миколаївська області		
Тилігульський лиман	26000	Комінтернівський, Березівський, Березанський
Херсонська область		
Дельта р. Дніпро	26000	Голопристанський, Білозерський
Тендрівська затока	38000	Голопристанський
Херсонська область і Автономна Республіка Крим		
Каркінітська і Джарилгачьська затоки	87000	Скадовський, Каланчакський, Червоноперекіпський, Раздольненський

Центральний Сиваш	80000	Новотроїцький, Джанкойський
Східний Сиваш	165000	Джанкойський, Нижнегорський, Кіровський, Радянський, Ленінський, Генічеський
Херсонська і Миколаївська області		
Ягорлицька затока	34000	Голопристанський, Очаківський
Запорізька область		
Молочний лиман	22400	Мелітопольський, Акимовський
Обиточна коса і затока	2000	Приморський
Гирло р. Берда, Бердянська коса і затока	1800	Бердянський
Донецька область		
Білосарайська коса і затока	2000	Першотравневий
Крива коса і затока	1400	Новоазовський

птахів Афро-Євро-Азіатського регіону, прийняття нового природоохоронного законодавства України і ряду постанов Кабінету Міністрів України - усе це свідчить про величезне значення, що надається як збереженню всієї природи, так і ВБУ в тому числі. Усі ці події і тверде бажання України неухильно дотримуватись курсу інтенсифікації дій щодо збереження ВБУ і угідь послужили причиною більш активного міжнародного співробітництва з багатьма державами і міжнародними організаціями. У результаті цього Україна постійно одержує істотну фінансову, технічну і консультативну допомогу від міжнародних фондів, організацій, закордонних країн і урядів у виді реалізації конкретних проектів по вивченню й охороні ВБУ і угідь, серед яких найбільш значним є проект Глобального екологічного фонду „Збереження біорізноманіття в Азово-Чорноморському коридорі”.

Однією з останніх Постанов по ВБУ в 1999 р. була Постанова КМУ від 8.02.1999 р. № 166 „Про затвердження Положення про водно-болотні угіддя загальнодержавного значення”, у якій передбачається твердження зразків охоронного зобов'язання, паспортів ВБУ національного і міжнародного значення і порядок їхнього ведення, а також спеціальних знаків для нанесення на натурі границь ВБУ національного і міжнародного рівнів.

В даний час розробляється стратегія збереження і раціонального використання ВБУ України. І одним з найважливіших напрямків є можливість розвитку ЕТ на території ВБУ, що представляють надзвичайну екологічну і культурну цінність. Особливу перспективу має розвиток бедвотчингу, оскільки розмаїтість видів і кількість птахів, що можуть побачити туристи, вважається одним з найбільш значних. Серед діючих і майбутніх екотуристських центрів з ВБУ можна назвати дельту Дунаю, дельту Дністра, Тузловську групу лиманів, Тилігульський лиман, Кинбурнську і Тендровську коси, Лебедачі острови, Сиваш і угіддя Азовського узбережжя.

Цінності природного середовища і культури в зоні ВБУ є головними рушійними факторами ЕТ. Органічне сполучення в екологічних турах природної і культурно-історичної складових із включенням в обслуговування туристів національних звичаїв і обрядів, забезпечить їхню популярність і інтерес у місцевих туристів і гостей України.

Контрольні питання для самоперевірки

1. *Які основні передумови розвитку екотуризму існують в Україні?*
2. *Які існують стратегічні основи розвитку екотуризму?*
3. *Які існують державні інструменти стратегії розвитку туризму?*
4. *Чому екотуризм досі не приносить очікуваного прибутку в Україні?*
5. *Які існують принципи наукового забезпечення екотуризму?*
6. *Які є шляхи удосконалювання системи підготовки кадрів для екотуризму?*
7. *Які існують передумови для розвитку екотуризму в Азово-Чорноморському регіоні України?*
8. *Чому водно-болотні угіддя Азово-Чорноморського регіону України вважаються унікальними ресурсами для розвитку екотуризму?*

ВИСНОВКИ

З урахуванням всебічних специфічних потреб ЕТ в недоторканих природних ландшафтах України, необхідності збереження біорізноманіття й ЗТ у сполученні з екзотичною культурою, унікальною історією і побутом місцевого населення, а також беручи до уваги розуміння і прагнення людей до поступового переходу до СР, можна припускати успішний розвиток ЕТ в державі в найближчі роки і перетворення його на високоприбуткову галузь економіки.

Науково обґрунтована структурна, функціональна організація галузі і прогресивні форми державного регулювання дозволять не тільки зберегти і збільшити природні ЕС, природні ресурси й умови, зберегти історико-культурну спадщину України, але і вирішити одну з головних соціальних проблем - підвищення зайнятості населення.

Продумане оподаткування й адекватне ціноутворення на послуги ЕТ будуть сприяти забезпеченню якісним пізнавальним відпочинком різні верстви і групи населення, підвищенню їхньої екологічної свідомості.

Успішний розвиток в Україні високоефективного комплексу ЕТ значно підвищить його привабливість у колах міжнародного підприємництва і ділового співробітництва, створить стимули для припливу в нашу економіку іноземного капіталу.

Реалізація нових високорентабельних проектів ЕТ, розвитку дрібного готельного господарства, у тому числі за участю іноземного капіталу, буде сприяти підвищенню загальної економічної ефективності галузі ЕТ.

Залучення місцевих громад до розвитку ЕТ дозволить підвищити зайнятість людей і поліпшити місцеву економіку. В міру становлення галузі, збільшення потоку екотуристів в Україну буде служити найважливішою візитною карткою нашої країни і, тим самим, надійним фактором поліпшення міжнародних відносин, економіки, збагачення культур усіх народів і збереження природи.

Для того, щоб уникнути негативних впливів, необхідно дотримуватися визначених домовленостей. Першою такою моделлю може служити свого роду Хартія ЕТ, за аналогією з Хартією туризму. Тому, ми вважали доцільним навести в заключній частині конспекту лекцій проект такої Хартії екотуризму [33], сподіваючись і глибоко вірячи в те, що кожен, хто робить перші кроки в цій цікавій і нелегкій справі, вивчить напам'ять, чи, принаймні, ознайомиться з основними її положеннями і буде їх використовувати у своїй практичній діяльності.

Хартія екологічного туризму

Розглядаючи екологічні проблеми, що постали перед людством, як пріоритетні, цілком розділяючи прийняті в усьому світі принципи сталого розвитку, прагнучи зробити свій внесок у збереження первозданної природи рідного краю як частини світової природної спадщини, усвідомлюючи, що комерційний ефект (прибуток) від програм екологічного туризму цілком залежить від збереження природних об'єктів, а також орієнтуючись на довгострокову туристську діяльність і дотримуючи права майбутніх поколінь, ми, що нижче підписалися, учасники програми екологічного туризму, а саме: турагенти і туроператори, які виконують функції напрямку, прийому й обслуговування туристів, менеджери особливо охоронюваних природних територій, представники муніципальних органів усіх рівнів і служб охорони природи, домовляємося про наступне:

- головним принципом своєї діяльності ми завжди будемо вважати збереження природних об'єктів і постійно, шляхом пропаганди і на основі особистого приклада будемо поширювати цей принцип серед всіх учасників туристського процесу;

- включаючи в сферу своєї діяльності об'єкти природи, ми не будемо допускати нанесення їм збитку і якого-небудь погіршення їхнього стану, а при виявленні такого роду наслідків, заподіяних третіми лицами, будемо вносити свій посильний вклад у ліквідацію цих наслідків;

- кошти, одержувані шляхом використання цінних об'єктів природи в екологічному туризмі як збору, податків чи інших надходжень, будуть використовуватися винятково з метою підтримки цих об'єктів у первозданному стані, поліпшення цього стану, підвищення рівня життя населення відвідуваних територій і розвитку туризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алтухов А.В., Бобкова А.Г., Данильчук В.Ф. Перспективы развития устойчивого туризма в Ялте на побережье Азовского моря. – Донецк, 2000. – С. 1-102.
2. Ващенко Н.П. Проблемы розвитку туризму в національних природних парках України // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть. – Канів, 1999. - С. 84-187.
3. Юнис Э. Проблемы и возможности, связанные с международным годом экотуризма: устойчивость и вовлечение местных сообществ // Материалы семинара «Экотуризм – инструмент устойчивого развития в 21 веке для переходных экономик стран СНГ, Китая и Монголии». – Алма-Ата, 2001. – С. 14-20.
4. Закон України „Про туризм” (1995, №324/95-ВР); Про внесення змін до Закону України „Про туризм” від 18.11.2003 №1282-IV.
5. Tourist development and safeguarding of deltas. 2nd Pan-European Colloquy on tourism and environment. Bucharest, 15-16 September 1992. – Council of Europe Press, 1993. – P. 52.
6. Гетьман В.І. Сталий розвиток екотуризму на природно-заповідних територіях чорноморського регіону України. // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье. – Одесса: ОЦНТИ, 2001. - С.241 - 247
7. Моралева Н., Ледовских Е. Экологический туризм в России //Охрана дикой природы. - №3 (22).- 2001. - С. 30-34.
8. Ердавлетов С.Р. География туризма: история, теория, методы, практика. – Алма-Ата, 2000. – 336 с.
9. Занина А.В., Копнов В.А., Прудникова Л.Ю. Экологический туризм: принципы проектирования тура. – Технологии качества жизни. – 2000. – Т.№1. С. 29-32.
- 10.Топчиев А.Г., Циньшен Ван. Устойчивый туризм и экотуризм: тенденция и проблемы развития. Мат. Межд. симпозиума “Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье”. - Одесса: ОЦНТЭПИ, 2003. - С. 241-249.
- 11.Сафранов Т.А., Полетаева Л.Н. Экологические аспекты использования оздоровительно-рекреационного потенциала. - Мат. Межд. симпозиума “Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье”. - Одесса: ОЦНТЭИ, 2001. – С. 112-126.
12. Сафранов Т.А. Проблема экологизации туристической деятельности. Мат. Межд. симпозиума “Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье”. - Одесса: ОЦНТЭПИ, 2003. – С. 226-230.

13. Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19 – 20 жовтня 1999 р.) м. Київ. – К.: Вид-во „КІТЕП”, 1999. – 268 с.
14. Русева К.И., Русев И.Т., Русева Т.Д. Состояние и перспективы развития экологического туризма в Одесской области // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье: сборник материалов симпозиума. – Одесса: ОЦНТЭИ, 2002. – С. 169-171.
15. Русев И.Т., Русева Т.Д. Концепция развития экологического туризма в Украинском Причерноморье // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье. – Одесса: ОЦНТЭИ, 2001. – С. 85-101
16. Лисецький А.С. Модель трансформації сільського господарства в причорноморській зоні. – Київ, 2000. – 61 с.
17. Rusev I.T. The strategy of conservation of biodiversity of wetlands in the Northwestern Black Sea coastal zone (Prichernomor'ya) in Ukraine // Proceedings of the EUCC international symposium «Management and conservation of the Northern-Western Black sea coast», Odessa-1996, Odessa, 1998, P.152-156.
18. Schegolev I.V., Rusev I.T. The coastal wetlands of the Ukrainian Black Sea: present situation and conservation proposals. - Coastal management and Habitat Conservation: - EUCC, Leiden, The Netherlands, ISBN 90-75502-02-8. - 1995 - P.385-393.
19. Левкин Е.В. Развитие туризма как механизма повышения доходов и обеспечения занятости населения, проживающего в национальных парках России // Бюллетень «Заповедники и национальные парки». – 2000. - №31. - С.22-25.
20. Борейко В.Е. Пути и методы природоохранной работы. – Киев, 2002. – 240 с.
21. Русев И.Т. Дельта Днестра. – Одесса. – Астропринт. –2003. - 740 с
22. Дроздов А.В. Экотуризм: определения, принципы, признаки, формы // Актуальные проблемы туризма`99. Перспективы развития туризма в южном Подмосковье. - Сборник докладов и тезисов сообщений научно-практической конференции, 27 апреля 1999 года. - М., 1999. - С. 32 – 41.
23. Русев И.Т., Русева Т.Д. Экологическое образование и просвещение на экологических тропах // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье: сборник материалов симпозиума. – Одесса: ОЦНТЭИ, 2002. – С.165-169.
24. Щербина О.А. Экономико-математические модели развития и размещения рекреационных систем // Экономика и математические методы. – 1982. - №2. – С. 344 - 355.
25. Костюшин В.А. Воздействие рекреации на живую природу. // НэцУ, Институт зоологии им. И.И. Шмальгаузена. - Киев, 1997. – 41 с.

26. Rusev I. The role of International Conventions in Biodiversity Conservation - with special reference to the coastal zone and the Ukraine // Public Participation in Environmental Management: produced by a ten country collaboration - Democ. CZ project. COASTWARCHE EUROPE network. 1997. -P.135 – 140.
27. Эйтингтон А.И. Экологический туризм. – М: «Турист», 2001. – 137 с.
28. Сальська М.П., Худо В.В., Цибух В.І. Основи туристичного бізнесу: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
29. Національна доповідь України про гармонізацію життєдіяльності суспільства в навколишньому природному середовищі. Спеціальне видання до 5-ої Загальноєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища “Навколишнє середовище для Європи”. – Київ, 2003.
30. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 231-р “Про схвалення “Концепцію розвитку санаторно-курортної галузі”. – Київ, 2003.
31. Panchenko T., Zakrevsky O., Ustenko T., Shutko O., Medina T., Gordienko N. Development of Ecological tourism in Ukraine. – Kyiv. – 1999. – 24 p.
32. Ситник К.М., Андрієнко Т.Л. Екологічний туризм – проблеми та перспективи // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье. – Одеса: ОЦНТЭИ, 2002. - С.428-430.
33. Фишман И.Л. Экологический туризм как путь к реальному подъему экономики стран Центральной Евразии (на примере Казахстана) // Материалы семинара «Экотуризм – инструмент устойчивого развития в 21 веке для переходных экономик стран СНГ, Китая и Монголии». – Алма-Аты, 2001. – С.100-104.

Навчальне видання

Русєв Іван Трифонович, Сафранов Тимур Абісалович

ЕКОЛОГІЧНИЙ ТУРИЗМ

Конспект лекцій

Підписано до друку 2004 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 7,5. Тираж 100 прим. Замовлення
Видавництво та друкарня “Екологія” (свідоцтво ДК №___)

Одеський державний екологічний університет
65016, Одеса, вул. Львівська, 15
